

MW

TITOSTALGIJA –

Študija nostalgije po Josipu Brozu

MITJA VELIKONJA

DOSLEJ IZŠLO V ZBIRKI MEDIAWATCH

MARJETA DOUPONA HORVAT,
JEF VERSCHUEREN, IGOR Ž. ŽAGAR
Retorika begunske politike v Sloveniji

BREDA LUTHAR
Politika teletabloidov

DARREN PURCELL
Slovenska država na internetu

TONČI A. KUZMANIĆ
Bitja s pol strešice

KARMEN ERJAVEC, SANDRA B. HRVATIN,
BARBARA KELBL
Mi o Romih

MATEVŽ KRIVIC, SIMONA ZATLER
Svoboda tiska in pravice posameznika

BREDA LUTHAR, TONČI A. KUZMANIĆ,
SREČO DRAGOŠ, MITJA VELIKONJA,
SANDRA B. HRVATIN, LENART J. KUČIĆ
Mit o zmagi levice

SANDRA B. HRVATIN, MARKO MILOSAVLJEVIĆ
Medijska politika v Sloveniji v devetdesetih

SANDRA B. HRVATIN
Državni ali javni servis

GOJKO BERVAR
Svoboda neodgovornosti

MAJDA HRŽENJAK, KSENIJA H. VIDMAR, ZALKA DRGLIN,
VALERIJA VENDRAMIN, JERCA LEGAN, URŠA SKUMAVC
Njena (re)kreacija

DRAGAN PETROVEC
Mediji in nasilje

ROMAN KU HAR

Medijske podobe homoseksualnosti

SANDRA B. HRVATIN, LENART J. KUČIĆ,
BRANKICA PETKOVIĆ

Medijsko lastništvo

JERNEJ ROVŠEK

Zasebno in javno v medijih

MITJA VELIKONJA

Evroza

BRANKICA PETKOVIĆ, SANDRA B. HRVATIN,
LENART J. KUČIĆ, IZTOK JURANČIČ,
MARKO PRPIČ, ROMAN KU HAR

Mediji za državljane

BRANKICA PETKOVIĆ, SANDRA B. HRVATIN

In temu pravite medijski trg?

MIROVNI INŠTITUT
METELKOVA 6
SI-1000 LJUBLJANA
E: INFO@MIROVNI-INSTITUT.SI
<HTTP://WWW.MIROVNI-INSTITUT.SI>

izdajatelj: MIROVNI INŠTITUT
zbirka: MEDIAWATCH <HTTP://MEDIWATCH.MIROVNI-INSTITUT.SI>
urednica: BRANKICA PETKOVIĆ

TITOSTALGIJA —
Študija nostalgije po Josipu Brozu

avtor: MITJA VELIKONJA
lektor: JAKA ŽURAJ
design: ROBERT ŽVOKELJ za DAK
naslovna stran: SKOPJE, 2008
tipografija: GOUDY & GOUDY SANS, ITC
tisk: TISKARNA HREN
naklada: 500 izvodov, 1. izdaja

© 2008 MIROVNI INŠTITUT

k u l t u r a • • • •
republika slovenija
ministrstvo za kulturo

Izd knjige sta omogočila Open Society Institute in Ministrstvo za kulturo RS.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929Broz J.-Tito

VELIKONJA, Mitja

Titostalgija - študija nostalgije po Josipu Brozu / Mitja Velikonja. - Ljubljana : Mi-
rovni inštitut, 2008. - (Zbirka Mediawatch)

Vsebuje tudi angl. prevod, tiskan v obratni smeri: Titostalgia - a study of nostalgia
for Josip Broz / [translation Olga Vuković]

ISBN 978-961-6455-53-4

1. Velikonja, Mitja: Titostalgia - a study of nostalgia for Josip Broz
243168000

TITOSTALGIJA –

Študija nostalgije po Josipu Brožu

MITJA VELIKONJA, *Fakulteta za družbene vede, Ljubljana*
e: mitja.velikonja@fdv.uni-lj.si

VSEBINA

ZAHVALE

SKODELICA KAVE, DRUGIČ 9

I. UVOD –

Josip Broz dobar skroz 13

II. MAPIRANJE NOSTALGIJE IN

RAZISKOVALNI PRIJEMI –

Titovim stazama revolucije 23

III. KULTURA TITOSTALGIJE –

Tito – Legenda koja živi 37

IV. TITOSTALGIČNA KULTURA –

Bila jednom jedna zemlja!! 60

V. (PROTI)POJASNITVE –

*Dok je »bravar« bio predsednik,
sva su nam vrata bila otvorena!* 86

VI. SKLEP –

Mi smo Titovi, Tito je naš 107

VII. SEZNAM UPORABLJENIH VIROV –

Samo vas gledam, majku vam božju 123

LITERATURA 123

FILMI IN ALBUMI 131

AVTORICE IN AVTORJI FOTOGRAFIJ 132

ZAHVALE

Pričujoča knjiga ne bi izšla brez nesebičnega prizadevanja in podpore urednice zbirke Brankice Petković, za kar se ji zelo zahvaljujem. Prevajalka Olga Vuković, lektor Jaka Žuraj in oblikovalec Robert Žvokelj so svoje delo opravili v skladu s svojimi visokimi standardi, torej odlično: natančno in s poslušom za temo. Neveni Škrbić Alempijević, Tanji Petrović, Tanji Kovačič, Mirtu Komelu, Petru Stankoviću in Mitji Durniku sem hvaležen za branje predzadnje verzije teksta, za njihove koristne pripombe, dopolnitve in kritike. Obilo koristnih primerov, pravih navez in namigov, preverjenih informacij in dobrih referenc sem dobil od Josefine Bajer, Nene Močnik, Tanje Radež, Paula Mojzesa, Dejana Djokića, Sezgina Boynika, Damira Arsenijevića, Tatjane Greif, Aleša Črniča, Nika Jeffsa, Marjana Smrketa, Roka Kovača, Boštjana Šavra, Ines Kuburović, Franca Trčka, Daniela Novakovića, Martina Pogačarja, Tanje Taštanoske, Renate Jambrešić Kirin, Mareta Lemaića in Ilije Tomanića Trivundže – hvala jim sedaj tudi na papirju. Zahvala goriškim podpornikom – Silvi, Marjanu, Janezu in Alenu – pa tudi Alešu Debeljaku in Marjanu Malešiču za pomoč v pravem trenutku. To sem dolžan tudi brezštevilnim znanim in anonimnim intervjuvancem, informatorjem in sogovornikom za njihovo iskreno sodelovanje, priskrbljene informacije in materiale.

Na koncu, a najbolj, se zahvaljujem Eleni Fajt, zaveznici, za njeno vsestransko podporo, navdih in spodbude ravno takrat, tam in tako, ko, kjer in kakor je bilo to najbolj potrebno.

SKODELICA KAVE, DRUGIČ

Odpravim se na kavo v moji službi najbližji bar, času ustrezno imenovan *Amerika*. Zraven dobim vrečko s servirnim sladkorjem, na njej pa znani obraz; pogledam v šop podobnih v posodici na mizi, tudi tam je povsod isti. Če bi se ravnal po imenu bara, bi na njej moral biti denimo George W. Bush ali kakšen drug John Wayne, Michael Jordan ali pa vsaj Beyonce. Za *evropsko* državo bi se spodobilo, da bi bil na njej upodobljen denimo kateri od *očetov evropskega združevanja*¹, Robert Schuman ali Jean Monnet. V *končno samostojni* Sloveniji bi lahko pričakoval kakšnega od danes zelo (samo)hvaljenih *osamosvojiteljev*, Lojzeta Peterleta, Janeza Janšo ali Jožeta Pučnika, po katerem so nedavno brez javne debate poimenovali osrednje slovensko letališče. Kot pripadnik definitivno *kulturnega naroda* bi tam moral ugledati recimo Primoža Trubarja, Jožeta Plečnika, Franceta Prešerna in še koga; kot *Srednjeevropejec* presvitlega Franca Jožefa ali njegovo *Sissi*. Če bi bila Slovenija res *katoliška*, bi me tam moral razsvetliti denimo Tomaž Hren ali nedavno rehabilitirani Gregorij Rožman. Če ni, naj bi bili vsaj *alpski* narod, a o kremenitih Avsenikih, Jakobu Aljažu, Bojanu Križaju ali o nanovo na nacionalki namnoženih zvezdnikih v irhovkah ne duha ne sluha. Slovenci da so *tisočletje* sanjali o neodvisnosti, pa na servirnem sladkorju ni slika kakšnega partizanskega komandanta ali generala Rudolfa Maistra. Po *mračnih desetletjih komunizma* da preživljamo postsocialistično tranzicijo, a me na njej ne navdušuje slika nobenega ta hip dežurnega *disidentskega* novorevijaša. Tudi prav, a če naj bi izbor meril bolj na politično levico, bi tam morali biti recimo Kidrič, Kardelj, Kučan. *Niet!* Naš novi naravni milje naj bi bil *Zahod*, pa manjka slika kakšne vidne javne osebnosti ali sodobne pop ikone iz tega dela sveta. Kje so recimo Elvis, Marilyn, Maradona, Kennedy, ABBA, Bruce Lee, Sid & Nancy, dalajlama, Michael Jackson, princesa Diana, David Beckham? Pa tudi kakšne druge estradne zvezde iz našega slovenskega okolja ni na njej.

Na vrečki sladkorja je Jakčev portret Josipa Broza iz leta 1943.

Tako kot je nekoga drugega ob skodelici kave stresel stari spomin, sem trzil tudi sam, in verjetno še marsikdo, ko naleti na kaj podobnega iz namnožene produkcije nostalgičnih

1 V pričujoči knjigi ideološki diskurz navajam v *poševnem tisku*, nekateri izrazi so ohranjeni v originalnem, srbskem/hrvaškem/bosanskem jeziku; citati iz znanstvene literature ali mnenja raziskovalcev so »v narekovajih«.

vsebin, - *Zakaj ravno Broz?* Sprašujemo se vsakdo po svoje: iz radovednosti, začudenja, zgražanja, nelagodja, vzhičenosti, obsojanja, slavljenja. Nove dušebrižnike zanima, *kaj je šlo narobe, da je tako*; drugim se zdi samoumevno, *Tito, seveda, kdo pa drug*; enim je to zabavno, drugim skrb zbujajoče, tretji ga kratko malo ignorirajo, četrti imajo to za nekaj minljivega, peti za trajno obstojnega, nekateri ga morda niti ne prepoznajo; eni bi ga radi zbrisali iz svojega in kolektivnega spomina, za druge je to oddaljen dobrotnik, za nekatere nevaren recidiv, spet za četrte pač še ena izmed pomembnih zgodovinskih osebnosti, ki so tako ali drugače zaznamovale prejšnje stoletje, za tujce pa prvovrstna politična atrakcija. Kot kulturologa, ki je več kot pol življenja preživel v Jugoslaviji, z generacijo, ki, kakor so nekoč trpko upesnili Ekatarina Velika, *nismo znali da je vatra greh*², in ki tudi osebno, od blizu pozna dobre in slabe plati obeh držav in sistemov, njune dosežke in zablode, me zanima vse to in še več. Zakaj, kako, kje, s kakšnim namenom, komu pripisati to nenavadno prisotnost njegove podobe, imena, vrednot, simbolike in navsezadnje vizije v vsakdanji kulturi, v medijskem in javnem življenju, celo v oglaševanju v raznih delih nekdanje Jugoslavije? Od kod torej ta zagonetni neotitoizem, kje poganjajo mladi titovci, oni, ki to jemljejo zares, in drugi, zgolj vikendaško? Najmanj, kar lahko rečemo o tej delikatni temi, je, da je zanimiva. Fenomen je zaradi njegove širine in kompleksnosti težko definirati, še teže pa razložiti – zato ga bom umestil in obravnaval kot del svoje širše študije o postsocialističnih nostalgijah, tem nepričakovanem pojavu, ki je presenetil tako rekoč vsakogar, ki preživlja tranzicijsko obdobje v nekdanjih socialističnih družbah, še bolj pa zunanje opazovalce. Imenoval ga bom »titostalgija«, torej nostalgija po Josipu Brozu Titu (1892–1980).

A to ni še ena knjiga o Titu, ampak knjiga *po* Titu. Ni me zanimal njegov življenjepiš, dokazane, pripisane ali iz-

² Idemo, album Dum Dum, Beograd, 1991.

mišljene biografske epizode; nisem brskal po arhivih ne-
vemkakšnih tajnih služb in državnih ustanov ali zasebnih
zbir, se zanašal na *ekskluzivna mnenja* njegovih nekdanjih
pribočnikov in služabnikov, ki nenadoma vejo vso resni-
co o njem; ne grem se zgodovinskega forenzika, ki razkriva
nepomembne podatke, od kod njegov psevdonom ali ka-
teri je njegov pravi rojstni dan, »knjigovodjo«, ki zapisuje
obskurne anekdote iz njegovega življenja, ali »rumenega«
raziskovalca, ki bi parazitiral na razkrivanju žgečkljivih po-
drobnosti iz njegovega ljubezenskega življenja ali, denimo,
njegovega kulinaričnega okusa. Vsega tega je več kot dovolj
v raznih bolj ali manj naklonjenih življenjepisih, zgodovin-
skih knjigah, pravcati »titologiji«, kot se je razvijala že za
njegovega življenja; žal pa še veliko več v pogrošnem tisku,
v dnevno-političnih diskvalifikacijah in senzacionalističnih
kvazištudijah, povsod s podrobnimi opisi in čudenjem, a
tako rekoč brez kakršne koli refleksije, da ne rečem resne
znanstvene valorizacije³.

Skratka, ne sprašujem se, *kdo je Tito v resnici bil, kakšna
je njegova zgodovinska vloga ali kako so ga čistili/črtili v nje-
govem času* – to si lahko vsakdo prebere v visokotiražnih
slavospevih, pravcatih *žitijah*, ki so mu jih desetletja pisali
in risali tirtejski umetniki in politični kimavci⁴ ali pa nje-
govi zakrknjeni nasprotniki. Zanima me ravno nasprotno:
kaj, pri kom nekaj pomeni tu in zdaj, zakaj danes v javnosti
kljub vsemu vztraja njegova dokaj pozitivna podoba, zakaj
je čislan pri tako različnih skupinah ljudi, da o njem nastaja
nova množičnokulturna produkcija, zakaj njegovo ime
še danes »prodaja«, karkoli že. Se pravi ne Broz pred letom
1980 – *deček s Sotle* oziroma iz zagorskega zakotja, kavarn in
mehaničnih delavnic pred prvo svetovno morijo, vojaščino
in dramatično rusko izkušnjo, pollegalnim medvojnim
časom, vodenjem jugoslovanskih komunistov in partizano-
v, ostrim krmarjenjem med ekstremi hladnovojnih blo-
kov, dosmrtnim predsedovanjem drugi Jugoslaviji, živahno

3 A že uvodoma bi rad opozoril na dva novejša sijajna zbornika, ki na interdisciplinar-
no svež in teoretsko-kritičen način, hkrati pa živopisno analizirata nekdanjo in se-
danjo percepcijo Broza: prvega sta uredili Kristi Mathiesen Hjemdahl in Nevena
Škrbić Alempijević (2006), drugega pa Radonja Leposavić (2004). Dragocena je tudi
Kuljićeva sociološko-zgodovinska študija (2005), ki opisuje Brozov način delovanja in
vladanja, torej politični profil, v kontekstu takratnih zgodovinskih okoliščin.

4 Teh nočem niti omenjati, zanimivejši je seznam umetnikov, ki so ga opisovali in
upodabljali: od neznanih ljudskih avtorjev do velikih imen svojega časa, kot so Vla-
dimir Nazor, Miroslav Krleža, Božidar Jakac, Boris Kalin, France Bevk, Vojin Bakić,
Safet Zec in seveda Antun Augustinčić (njegov znani kip medvojnega Broza v dol-
gem vojaškem plašču, globoko razmišljajočega s sklenjenimi rokami na hrbtu v hoji,
je bil šestetokrat reproduciran v raznih velikostih in materialih). Glej recimo knjigo
Z. Mutavdžića *Tito in umetniki*, dzs, Ljubljana, 1961.

zunanjepolitično dejavnostjo, smrtjo in pogrebom, ki je združil takratni svetovni politični vrh – ne ta. Skratka, ne obremenjujem z gostilniškimi ali kolumnističnimi binarizmi, ali je bil *bad guy* ali *good guy*: ker tudi sicer raziskujem pojave nostalgичnega vrenja, se sprašujem, zakaj ga imajo nekateri še vedno – ali po povsem nanovo, kar je še posebno zanimivo – za drugega, zakaj ga vidijo v lepi luči. Na kratko, zakaj navdihuje ljudi še danes. V tej študiji ne gledam nazaj, čez rame, ampak okoli sebe. Ne zanima me stari titoizem, pač pa tisti novi; ne Broz *prej in potem*, ampak le *after*, njegovo »posmrtno življenje«, »življenje po življenju«; torej ne mrtvi Broz, ampak še danes »živi« Tito; ne »neznani«, ampak oni »znani«, in to vsem - tisti Broz, čigar označevalce še danes vidimo na ulicah, na zidovih mest, na stojnicah s spomini, v časopisih, na novih svečanostih ob dnevu njegovega rojstva in dnevu njegove smrti, v olepšanih spominih in prepričanju ljudi širom po nekdam *Titovi Jugoslaviji*.

I. UVOD – *Josip Broz dobar skroz*⁵

Danes mi je kar hudo, ko vidim mlade, ko imajo na majicah Tita ali Che Guevaro, ljudi, ki po mnogih kriterijih ne spadajo med velikane ne naše ne svetovne zgodovine. Pa imamo Slovenci ogromno ljudi, na katere bi današnja mladina lahko bila ponosna. General Maister recimo...

slovenski minister za šolstvo Milan Zver, Odmevi
tv Slovenija, julij 2007

»Prečudno obdobje postsocializma«, kot sta ga v nekem intervjuju označila nekdanja disidenta Adam Michnik in Vaclav Havel (1992), je v nekdanjem jugoslovanskem okolju prineslo niz zanimivih socialnih pojavov in kulturnih kuriozitet, ki jih tako strokovna javnost kakor ljudje na ulici imenujejo »jugonostalgija«, nostalgija za ranjko državo. Ta se v raznih predelih, obdobjih in skupinah ljudi in glede na namen kaže zelo različno. To so lepi spomini na »vsejugoslovanske« elemente, ne pa tisti posameznih narodov znotraj Jugoslavije: recimo na jugoslovansko popkulturo (od *starogradskih* viž, dalmatinskega *belkanta* do rokenrola, panka in novega vala), na film, nadaljevanke in humoristične oddaje, estrado, na uspehe športnih reprezentanc, na neformalna (prijateljevanja, ljubezni) in formalna druženja (delovne brigade, služenje vojaščine, izmenjave s pobratenimi kraji ali šolami, tekmovanja), na potovanja in počitnice v raznih krajih od *Vardara pa do Triglava*, na službovanje v raznih republikah, na specifične fenomene vsakdanjega življenja, na kultne industrijske in prehranske proizvode itn.⁶ Del jugonostalgije je tudi titostalgija: *tuga za Jugom* je, da se pogram z besedama, praviloma tudi *tuga za Drugom*. Še več, titostalgija je tisti bolj konkretni, neposredni, bistveni del sicer zelo širokega in ohlapnega pojma jugonostalgije. Toda nanju je treba pogledati širše. Po dinamičnih desetletjih od njegove smrti 4. maja 1980 je odnos državljanov Jugoslavije, pozneje državljanov iz nje nastalih držav in navsezadnje tudi širše svetovne javnosti do njega zelo nihal.

Le eno je ostalo isto: v dobrem in v slabem, za njegove nasprotnike, privrženca ali nevtralne opazovalce je bil Broz *pomembna* zgodovinska osebnost, ki je tako ali drugače

Ljubljana, devetdeseta

⁵ Podnaslovi so napisani iz kratkih majic, ki so naprodaj v postjugoslovanskih republikah, medtem ko so uvodni citati v poglavju izjave sedanjih Brozovih kritikov in nasprotnikov.

⁶ To sijajno sintetizirata Mitologije svakidašnjeg života Olega Mandića (1976) in pa »posthumni« Leksikon Yu mitologije urednikov Iris Adrić, Vladimirja Arsentijevića in Đorđa Matića (2004). Glej mdr. tudi Jansen, 2005, 219–259.

zaznamovala novejšo zgodovino jugoslovanskih narodov in tega dela Evrope. Toda v politiki je biti *pomemben* sinonim za biti kontroverzen. Tako se je njegova podoba *velikega državnika, zmagovitega partizanskega vojskovodje, državljana sveta, upornika, ki si je drznil reči Ne! Hitlerju in Stalinu – in preživeti, najdražjega gosta, tvorca samoupravnega socializma, svetovljana, mirotvorca in soustvarjalca »tretje poti«* v takrat blokovsko razdeljenem svetu (torej arhitekta *neuvrščenosti*), šarmantnega gostitelja in *bonvivana* postopoma spreminjala v vojnega zločince, tipičnega tirana, antidemokrata, hohštaplerja, množičnega morilca, zakrknjenega boljševika, izdajalca hrvaštva, srbomrzca/srbosjeka oziroma nasploh sovražnika/morilca/klavca vseh jugoslovanskih narodov, samovšečnega totalitarnega voditelja, brezbožneža, poceni demagoga, kominternovskega agenta, balkanskega Pol Pota, najboljšega Stalinovega učenca itn. Enako je tudi z njegovo Jugoslavijo; od njenega razpada konec junija 1991 so se prejšnjim oznakam, kot *država bratskih narodov in narodnosti, svobodna Jugoslavija, socializem s človeškim obrazom*, pridružile nove, kot so *ječa narodov, boljševiška strahovlada, diktatorski režim, zarota komunistov/Karadordevičev, versajska/jaltska tvorba*. Tuji politiki in komentatorji so ga označevali za *edinega pravega Jugoslavana*, zgodovinarji za *zadnjega Habsburžana*, saj da je poskusil združiti tako različne narode pod eno streho, v času vojne da je bil *junaški gverilski vodja*, za zahodne opazovalce iz časov razkola s Stalinom *komunistični Luter*, primerjali so ga s *Henrikom VIII.*, govorili, da je *balkanski Cezar*, angleški zunanji minister Ernest Bevin je na vrhuncu informbirojevske krize izjavil, da *Tito je sicer baraba, a je naša baraba* (Pirjevec, 1995, 193), sovjetska propaganda pa ga je v istem času označevala za *ameriškega plačanca in slugo dveh gospodarjev*, do Broza kritični britanski zgodovinar S. Pavlowitch je njegova zadnja leta označil z besedama *»krmar in faraon«* (2006, 67). Jugoslavijo so ironično poimenovali *Titolandija* in *Titoslavija*, *titozem* je postal oznaka za obliko socialističnega režima neodvisno od Sovjetov. Tako rekoč ni izraza, ne v pozitivnem ne v negativnem smislu, ki mu (in ji) ga ne bi prilepili.

V pričujoči študiji me bo torej zanimala titostalgija kot del širšega kompleksa jugonostalgije in nasploh nostalgije po socializmu, pojava, ki ga preučujem že dobro desetletje. Podobe Broza se tako kot podobe Jugoslavije, njeni politični simboli, množičnokulturni artefakti, popularno prepričanje, lepi spomini na *tiste čase*, retro stili v dizajnu in oglaševanju, pojavljajo na raznih nivojih in prizoriščih družbenega življenja – tudi tam, kjer jih nihče ne bi pričakoval. In to

tako periodično, ob dnevu njegove smrti in njegovega rojstva, kakor tudi vsak dan, kot del vsakdanjih diskurzov in praks. V *njegovih časih* je bilo normalno, celo zapovedano, da so njegovi portreti viseli vsepovsod, da je bil njegov lik na znamkah, značkah in bankovcih, da so bili z njegovimi zgodovinskimi citati preplavljeni množični mediji, učbeniki, zgodovinske in druge študije, da so s polic *bolj zavednih* bolščali v najboljše usnje vezana njegova izbrana dela ali knjige o njem, da so bili na hribih postavljeni na desetine kilometrov daleč vidni napisi z njegovim imenom, da so zaobljube njemu *krasile* učilnice, pisarne, čakalnice, vojašnice⁷ in druge javne prostore, da se je z njegovim imenom *kitilo* po eno mesto v vsaki republiki in pokrajini, da je bilo nešteto raznih *Titovih* ulic, trgov, raznih infrastrukturnih objektov, ustanov, štipendij, nagrad itn., da se je zasajalo 88 *dreves v spomin Titu*, da so mu bili posvečeni razni javni dogodki in politični obredi (tudi tako bizarni, kakršno je bilo tekmovanje oračev *Za Titovo brazdo*). Najbolj odmevna sta bila vsako leto *dan mladosti* in navsezadnje sam njegov veličastni pogreb, na katerem se je zbralo velikansko število uglednih političnih in javnih osebnosti z vsega sveta⁸. Tudi sicer so imeli o njem zelo pozitivno mnenje mnogi njegovi sloviti sodobniki, od Roosevelta, Churchilla in Martin Luther Kinga do Sartra, celo njegovi nasprotniki (recimo Himmler⁹ in Hitler¹⁰). Njegove fotografije so se pojavljale na naslovnica ali na prvih straneh svetovnih revij, kot so Time, Life

Starinarnica,
Sarajevo, 2008

7 Iz služenja vojnega roka se spominjam, recimo, *Ko nam dirne Tita, razbiče ga mina* ipd.

8 Udeležilo se ga je 206 tujih delegacij iz 123 držav sveta, natančen spisek navaja Dedijer (1981, 13); od takratnih glavnih svetovnih državnikov je manjkal le ameriški predsednik Carter. Mimo njegove krste pred pogrebom samim je v 64 urah šlo 465.000 žalujočih.

9 Izjavil je: *Želim si, da bi imeli ducat Titov v Nemčiji, voditeljev s takšno odločnostjo in tako dobrimi živci, ki četudi bi bili vselej obkoljeni, se nikoli ne bi vdali.*

10 Kuljić, 2005, 398.

in Picture Post. Brozova biografija izpod tipkovnice Vladimirja Dedijerja je bila prevedena v tako rekoč vse svetovne jezike, celo v Braillovi pisavi (Kuljić, 2005, 405), o njem je bilo napisano več kot tisoč knjig¹¹.

Vso to vsepričujočnost in vseobsežnost je še nekako mogoče razumeti: Broz je bil eden osrednjih in utemeljujočih simbolnih centrov politične mitologije in narativnega imaginarija socialistične Jugoslavije, slavljen in zaščiten. Okoli njega se je razvil tipični kult osebnosti, povzemajoč vse tri dumezilovske »družbene in kozmične funkcije« (svečeniško, bojevniško, delavsko), za to je skrbela organizirana uradna propaganda in to so sankcionirali represivni organi. Njegovo oboževanje je bilo skrbno grajeno že med vojno¹², se od informbirojevskih časov intenziviralo, da bi se zmanjšal Stalinov kult: doma da je bil celo »bolj stalinističen od samega Stalina« (Barnett, 2006, 82) oziroma »Stalinu se je upiral stalinistično« (Pavlowitch, 2006, 57–59)¹³. Komunistični internacionalizem je bil od leta 1948 v senci gradnje socializma doma, sovjetski zgledi v senci jugoslovanskih, oktobrska revolucija manj poudarjena od partizanstva oziroma narodnoosvobodilnega boja (kar se je mitiziralo, da citiram Broza, kot *neprekinjen, neenak in oster boj s stokrat močnejšim sovražnikom*). Postal je »troedini« titular države, vojske in partije. Pravcata »titokracija« torej. Veliko teže pa je razumeti, zakaj je še mnogo tega preživelo do danes, se vrnilo in celo novo nastalo – seveda drugače, z drugimi nosilci, nameni in sredstvi, pa vendar. Medijsko poročanje o njem se je s prvih strani, zunanje- in notranjepolitičnih novic premaknilo nekaj strani nazaj oziroma v poznejše rubrike, med *Zanimivosti*, turistične reportaže, feljtone, debelo uokvirjene *Saj ni res, pa je!* in med reklamne oglase. Broz, ki je z debaklom Jugoslavije gromko odšel s političnega prizorišča, se je kot *Tito* tiho vrnil skozi vrata raznih kulturnih, medijskih in potrošniških diskurzov. Lahko ugibam še naprej: je to res samo »povratak k Titu«, bolj ali manj zvesto rekonstrukcijo preteklosti, ali kaj popolnoma svežega, čeprav se tiče zgodovine, torej nove konstrukcije preteklosti, sedanjosti, celo prihodnosti?

11 Spisek pomembnejših, zlasti za angleško govoreče bralce, glej v Pavlowitch, 2006, 111–13.

12 Glej tudi študijo Milana Terzića *Titova vještina vladanja – Maršal i Maršalat 1943–1953* (Pobjeda, Podgorica, 2005). Za njegova kominternovska leta glej S. Eiletz: *Titova skrivnostna leta v Moskvi 1935–1940* (Mohorjeva, Celje, 2008).

13 O Brozovem kultu osebnosti in karizmatiki oblasti piše Kuljić, 2005, 366–420. Empirična analiza lika Broza v njemu posvečenih pesmih od spora z Informbirojem do smrti, ki jo je opravila Vesna Fister (2002, 226–229) kaže, da so prevladovale pomenske enote *ljubljeni (dragi)*, *svetloba (luč, sonce)* in *vodja*.

Da že uvodoma ne bo pomote – pogostnost sedanjega titoističnega diskurza seveda še zdaleč ne dosega one iz socialističnih časov¹⁴. Pojavili so se novi protagonisti, novi politični miti, simboli in obredi, novi »žargoni pravšnjo-sti«, ki se prav tako kakor prejšnji neskončno reproducirajo. Tito- in jugonostalgija sta v njih praviloma zmerljivki, vedno priročni diskvalifikaciji. Kult osebnosti starega maršala je skoraj izginil iz dominantnih diskurzivnih konstrukcij. Bolje rečeno, preselil se je drugam. Ko namreč v Ljubljani ali v Sarajevu mimogrede naletiš na najstnika, oblečenega v potiskano kratko majico z Brozovo sliko;

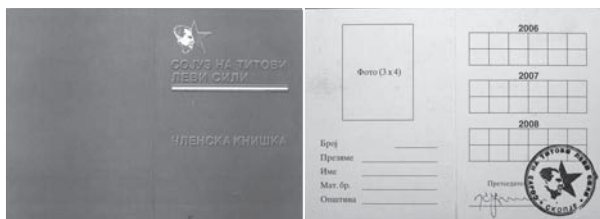
levo:
Ulična stojnica,
Ljubljana, 2004

desno:
Vitrina, Beograd, 2007

ko lahko pri novi mostarski katoliški cerkvi poleg obeska s hrvaškim grbom, s podobami međugorske Marije in raznih svetnikov in obnovljenega mosta kupiš tudi obesek z Brozom, na podobni stojnici v Srbiji pa njegov bedž najdeš v družbi onih z Dražo Mihailovićem, Ratkom Mladićem, Radovanom Karadžićem, Zoranom Đinđićem, Che Guevarom ter tistimi z napisi *Bog čuva Srbe*; *S verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu*; *101 % Srbin* in *Ne bulji mi u sise*; ko v Skopju beračice z velikim Brozovim portretom na prsih prosijo vbo-gajme; ko se v istrskih mestih sprehajaš po *Titovih obalah*; ko slišiš v Bosni, da je kdo *Tito* v smislu, da je nekaj posebnega, *car*, *zakon*; ko si razvpiti slovenski nacionalist postavi Brozov spomenik na vrt svoje vile; ko je v središču Beograda cela steklena vitrina v elitni turistični trgovini posvečena knjigam o njemu (od dveh Brozovih kuharskih knjig do reprinta anekdot o njem) in spominkom (vžigalnikom, magnetkom, bedžem ipd.); ko je v Makedoniji politična stran-ka z njegovim imenom; ko njegovo sliko vidiš na najbolj

¹⁴ Prav tako raziskovalno zanimivo bi bilo obdelati tudi sočasni protititovski diskurz, ki se je razvijal znotraj in zunaj Jugoslavije.

nepričakovanih krajih, od alternativnih mladinskih klubov do starih slaščičarn, od mehaničnih delavnic do kotov stanovanj; ko črnogorski predsednik leta 2004 libijskemu

Makedonija, 2008

predsedniku Gadafiju podari eno od Brozovih maršalskih uniform in ga s tem, po poročanju medijev, *neskončno razveseli*; ko zanesenjaki še vedno obnavljajo velikanske kamene napise z njegovim imenom na hribih; ko se ob obletnicah njegovega rojstva ali smrti, a tudi vmes, po medijih o njem še vedno krešejo mnenja širše in znanstvene javnosti – se je trebna vprašati, pravzaprav zakaj on, kako da zopet, čemu to, komu je to namenjeno?

zgoraj:
Odvetniška pisarna,
Tuzla, 2008

desno:
Delavnica,
Skopje, 2008

Pri novih nosilcih tega diskurza se ponavadi izrecno in najprej ponavlja nekaj, kar imenujem simptom depolitiziranja: današnje pojavljanje Broza na najrazličnejših krajih se poskuša »na silo« depolitizirati. To da nima zveze s politiko, zanimiv da ni kot politična osebnost, ampak da so motivi za to povsem drugi: komercialni, sentimentalni, provokativni, zabavni ipd. Tako organizator *Dnevoev Titove kuhinje* izrecno pojasnjuje, da prireditvev nima zveze s politiko, ampak da je *samo hotel spomniti na čase, ko se je zares dobro jedlo, in na 29. november, ko so se obvezno klali prašiči*. Torej, *brez politike, samo z dobrimi jedmi in razpoloženjem*. Tudi gostje so se *zakleli*, da niso prišli zaradi politike, ampak zaradi okusne hrane: pripis na sliki v časopisu pravi Ma, *kakva politi-*

ka ...¹⁵ Organizatorji dobojskega *Tito party* leta 2007 prav tako pravijo, da je ta turistična manifestacija *brez kakršnega koli političnega ozadja*, upajo pa, da bo prerasla v priložnostno turistično atrakcijo, ki bo privabljala turiste iz (nekdanje) domovine in tujine¹⁶. Tudi direktor podjetja, ki stekleniči vodo *Titov izvir*, pravi, da odločitev o prodaji vode nima nič opraviti s politiko, ampak da je to *marketinška poteza*, ki naj podjetju pomaga prodreti na trg. Samozvani *generalni konzul SFRJ* iz Tivta Perković tudi zagotavlja, da so štafete, ki jih organizira, *negovanje kulturnozgodovinske dediščine in uveljavljanje nekdanjega bratstva in enotnosti v Črni gori. In to brez malikovanja, ideologije in politike*¹⁷. Brozov imitator Godnič se tudi priduša, da ga na razne prireditve (od obletnic postavitve vodovoda do predstavitev knjig o cvičku in rojstnih dnevov) *ne vabijo iz kakšnih ideoloških nagibov, ampak kot karizmatično osebnost, ki sprošča ventile nostalgije*¹⁸. Tudi direktorica Eurokaza/Titokaza Gordana Vnuk trdi, da je bilo tematiziranje Tita na festivalu *poetska in anarhistična fantazmagorija brez ideoloških odgovorov*¹⁹.

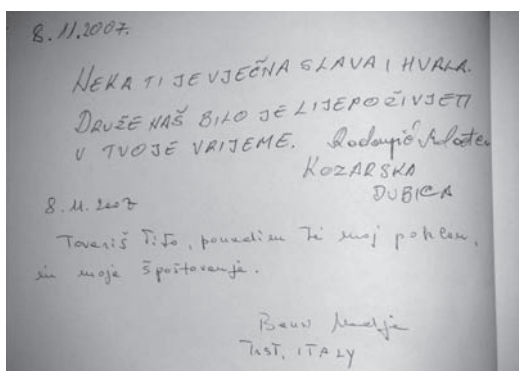

Slovenija, devetdeseta

Naprej s poskusi depolitiziranja Brozove osebnosti. Frontman slovenskega jugonostalgičnega benda Zaklonišče prepeva V. Alič pravi: *Če smo že nostalgiki, potem se vračamo k nekaterim stvarim, ki so se nam v tistih časih zdel lepe, zanimive. Nikakor pa ne gre za spomin na tedanji režim*²⁰. Drugi celo

- 15 M. Nedeljkov: Al je maršal dobro jeo... Press, Beograd, 3. 12. 2007, s. 16, 17.
 16 <http://www.livno-online.com/content/view/full/4708/261/>, dostop 12. 8. 2008.
 17 D. Novačić: Kako so nam Slovenci pokvarili veselje. Mladina, Ljubljana, 19. 5. 2007, s. 50.
 18 R. Repnik: Jugo v naši glavi. Nedeljski dnevnik, Ljubljana, 19. 12. 1999, s. 16.
 19 Doda tudi, da *odgovori na ta vprašanja ne bi smeli biti ideološki, ampak, če govorimo o gledališču, poetski* (B. Munjin, Feral Tribune, Split, 6. 7. 2007, s. 38, 39; in tudi I. Slunjski: Titokaz ili gledanje unatrag. Zarez, Zagreb, 12. 7. 2007, s. 47).
 20 In nadaljuje: *Preprosto gre za druženje, potovanja in trenutke, ki smo jih tedaj doživeli.* (Repnik, 1999, 17).

izrecno zavračajo, da gre pri spominjanju na Broza in na omejenih proslavah za (jugo)nostalgijo: predsednik podmladka slovenskih socialdemokratov pravi, da *Nismo jugonostalgiki, temveč nočemo pozabiti vrednot, ki jih je zagovarjal Tito in ki so bile pozitivne in pomembne tudi za današnji svet*; predsednik hrvaških društev *Josip Broz Tito* pa trdi, da navzoči na teh prireditvah *žalujejo za časom, ko so živeli mnogo bolje in niso imeli težav z zaposlovanjem; ko sta bila zdravstvena oskrba in šolska izobrazba dostopni vsem... (...) Nihče ne govori o oblikovanju nove Jugoslavije, to bi bilo v času, ko se Evropa in svet povezujeta, neumnost*²¹. Nekdaj visoki funkcionar ZSMS tovrstne pojave kratko malo odpravi kot *neke vrste zabavo* ter v vsem tem ne vidi *kakšne nostalgije po tistem sistemu, kvečjemu po mladosti*²². In navsezadnje: na nedavnem praznovanju dneva mladosti v Kumrovcu je nekaj več kakor tridesetletni očka, ki je svojega dveletnega mulčka preoblekel v pionirja, čaščenje Broza razložil: *Nekateri to jemljejo skrajno resno. Veste, ampak jaz tega ne jemljam tako resno, mi smo tu, da se malo zabavamo, in to je to. To je naš dan za zabavo*. Dodal je, da je bil Tito *frajer* (Škrbić Alempijević, 2006, 192).

Dedinje, 2007

Lepi spomini na Broza in njegova navzočnost v sodobni množični kulturi naj bi bili torej brez vsakršnih političnih predznakov, brez raznih ideoloških bremen oziroma »okostnjakov v omarah« - tako nas vsaj prepričujejo. Sam mislim nasprotno: če gre za nekaj nepolitičnega, ideološko neobremenjenega, zakaj ravno on? Če bi dejansko hoteli ostati zunaj neposredno političnega, bi lahko iz tistih časov mirno vzeli koga manj kontroverznega, recimo iz množične kulture, športa, estrade ali vsakdanjega življenja. A »politično

²¹ M. Podkrižnik: Dan, ko je oživila nekdanja Jugoslavija. Delo, Ljubljana, 24. 5. 2005, s. 12.

²² N. Gole: Kdo bo v prihodnje nosil štafeto? Intervju z J. Školjcem. Klin, Ljubljana, maj 2008, s. 5.

nekorektno« izberejo in izkoristijo prav politično osebnost *par excellence*, umrlega voditelja države, partije in vojske ter prav na njem »furajo« svoj nostalgичni diskurz. Negacija – afirmacija, nas uči Freud: »pri razlagi si torej lahko privoščimo to svobodo in se ne oziramo na zanikanje; upoštevamo zgolj čisto vsebino domisleka« (1981, 123)²³. Pa Barthes govori o tem, kako se mitološki diskurz vedno pretvarja, da je depolitiziran, naraven. Skratka, jasno je, da protagonisti nostalgичnega diskurza – organizatorji in udeleženci takšnih prireditev pa ustvarjalci in kupci izdelkov – res nimajo nikakršnega konkretnega »plana akcije«, trdnega namena restitucije preteklosti, s katero radi koke-tirajo v nostalgичnih konstrukcijah²⁴. Toda ta »*jouissance* v imaginarnem ekscesu« (Jameson, 2005, 94), evociranje nečesa, o čemer je jasno, da se ne more povrniti, še ne pomeni, da njihove »novokomponirane« naracije in prakse niso brez ideološkega in političnega naboja. A ta je, to bo očitno pozneje, navzoč na nekem drugem nivoju.

Temeljna vprašanja te študije so torej tale. Od kod vsa ta pozornost, celo naklonjenost njegovi osebnosti, zakaj vsa ta novo-stara imažerija in produkcija, naracije in prakse? Na kratko, s posrečeno domisljico, od kod vsa ta »titovaža«²⁵? Ali je Broz »ponovno rojen« v množični kulturi, oglaševanju, ljudski domišljiji, mentaliteti sodobnikov ali iz vsega tega ni nikoli izšel, ampak le začasno poniknil, ali pa je vse to nekaj čisto novega, kar se zgolj odeva v ta vsem poznani lik? Kako pojasniti sedanjo proliferacijo znakov nekega, očitno podtalnega socio-kulturnega pojava?

Je to nostalgija, zgolj retro stil, še en izmed pasatizmov, komercialna niša? Subverziven odgovor, četudi zagledan nazaj, zoper nepravično sedanost in negotovo prihodnost? Kako pojasniti Brozovo dolgo in prepoznavno senco, kako da po četrto stoletja pasivne in potem aktivne detitoizacije, procesov »utišanja«, ki jim je bilo podvrženo vse, kar je bilo povezano z njim, in brezštevilnih negativnih oziroma izključevalnih mitov²⁶ ne zbledi, ampak da, ravno nasprotno, dobiva nove odtenke? Na kratko rečeno, zakaj ikonski status ravno Brozu in ne komu drugemu? Kakšna je ta tiha,

Bosna in Hercegovina, 2007

23 In naprej: »Zanikanje je način, kako vzamemo na znanje potlačeno vsebino...« (Ibid., 124).

24 Pritrdim lahko kalifornijskemu umetnostnemu zgodovinarju Kunzleju (1997, 21), da »seveda, nositi Cheja na prsih še ne pomeni nositi ga v svojem srcu«, in dodam tudi druge upodobljence, v tem primeru Broza.

25 Izraz je dognala Nena Močnik, navajam ga z njenim dovoljenjem.

26 Hrvaški zgodovinar Tvrtko Jakovina v kontekstu posthumnega ikonoklazma Tita celo navaja izraz *brozosumen* (originalno *brozomorán*) (Nepoznati Tito iz američkih arhiva. Globus, Zagreb, 2. 5. 2008, s. 51). V postsocialističnem novoreku se pojavlja tudi izraza *jugoskeptik* in *jugomrznež*.

Srbija, 2008

preslišana, celo gromko zanikana političnost tega diskurza, ki se je morda ne zavedajo niti njegovi nosilci? Raziskave se je treba lotiti z najbolj temeljnimi vprašanji, podobnimi tistim, ki jih zastavlja Andersenov otrok v Cesarjevih novih oblačilih. Zakaj ne kdo drug? Če smo Slovenci res *nagnjeni k iskanju »očeta naroda«*²⁷, zakaj potem na stojnicah v Ljubljani ni mogoče kupiti, recimo, majice z likom Antona Korošca ali Borisa Kidriča, z Brozom pa so vedno na voljo najmanj tri, štiri različne.

Zakaj na Hrvaškem stekleničijo *Brozovo vino* in *Titov borovničevac*, ne pa recimo Stepinčevega ali Tuđmanovega ali Radičevega? Zakaj v Srbiji najdemo grafite o Titu, ne pa o sv. Savi ali Nikoli Pašiću? Zakaj so pri mnogih uličnih prodajalcih v nekdanjih jugoslovanskih mestih naprodaj razglednice z Brozom v raznih opravah in priložnostih (s pioniriji, na ladji, skupaj s himno in srpom in kladivom, z lovskimi trofejami, kako bere, boža geparda ...) ²⁸ in celo Jovanko? Kako to, da mnogi, hm, »Postjugoslovani« čutijo, da *Sve je isto, samo Njega nema*, kot se glasi na festivalu v Budvi nagrajena pesem makedonske pevke Tijane Dapčević iz leta 2005?²⁹ Torej, zakaj ravno *Josip Broz Superstar*?

Srbija, 2007

27 Kot je to izjavil zgodovinar Božo Repe na predavanju v Novi Gorici maja 2008. MM: Naš Tito je naš. Primorske novice, Koper, Nova Gorica, 22. 5. 2008, s. 7.

28 Na razglednicah je tudi takrat, ko ga ni na sliki – recimo na oni, na kateri je zgolj jugoslovanska zastava s pripisom *Tito Forever*.

29 Tako celotna imažerija in koreografija nastopa kakor besedilo v jezikih vseh jugoslovanskih narodov jasno cikata na *Titovo Jugoslavijo*. Video je na <http://www.youtube.com/watch?v=erh3hQ5sz8c>, dostop 25. 2. 2008. Prva kitica je zgovorna sama po sebi: *E, sjećam se kad smo svi bili Valter/ i mješali malter za Brčko - Banović prugu./ a, sad kad i jaran može nosit brusalter./ vidim da nam ova demokratija baš i ne ide od ruku./ a, jesmo ba ispali papci svi od reda...*

II. MAPIRANJE NOSTALGIJE IN RAZISKOVALNI PRIJEMI – *Titovim stazama revolucije*

*Çorizia libera! Naknadni pripis Dai mone titini!*³⁰
grafita v italijanski Gorici, 2008

Če hočem raziskati ta vibrantni in večplastni pojav, se lotiti njegove analize, moram najprej opredeliti temeljne pojme in izraze zavedajoč se, da nobena definicija ne more popolnoma izčrpati vseh oblik nekega pojava. Njena skrajna ambicija je, rečeno z Wittgensteinom, iskanje njihovih »družinskih podobnosti«, torej minimalnega nabora bistvenih značilnosti. Na kratko bom nanizal in medsebojno primerjal nekaj definicij pojmov kolektivni spomin, nostalgija in neostalgija, retro, postsocialistične nostalgije in seveda titostalgija.

Avtor klasične študije o KOLEKTIVNEM SPOMINU Maurice Halbwachs (2001, 75, 78) pravi, da je ta »v zelo veliki meri rekonstrukcija preteklosti s pomočjo podatkov, sposojenih iz sedanjosti, to pa so poleg tega pripravile druge rekonstrukcije, narejene v prejšnjih dobah«; zanj je namreč spomin »podoba, vpletena v druge podobe, generična podoba, prenesena v preteklost«. Za kulturno kritičarko Svetlano Boym (2001, 53) so kolektivni spomin »skupna znamenja vsakdanjega življenja«, ki »individualnemu pomnjenju ustvarjajo skupne družbene okvire«. Tudi spomin je torej ideološko konotiran, izbran, podvržen je prav takšnim mehanizmom hegemonskih bojev med centri družbene moči - selekcije, hierarhizacije, konstrukcije in amnezije - kot vse druge mentalitetne oblike. »Politika spomina« se materializira v »industriji spomina« (postavljanje spomenikov, obredni sistem, vsakoletni cikel praznikov, proizvodnja spominkov, publikacije »uradnega« zgodovinopisja ipd.) in je kot taka nepogrešljiva za politične, komercialne, edukativne namene in konkretne projekte. Zato bi bilo, zlasti v luči prihajajočega konceptualiziranja nostalgije, na tem mestu produktivno opozoriti na dvoje. Prvič, ločiti pojem »pričevanja« (*testimony*), ki bolj objektivistično, faktografsko, preverljivo izhaja iz »zrna resnice« o tem, kako je bilo, torej iz odlomljenih delov preteklosti; od »spominjanja« (*remembering*), ki te lahko prilagaja, nadgrajuje, pozneje dodaja in ki je bolj podrejen prezentističnim imperativom. In drugič, odnos med osebnim in kolektivnim spominom.

³⁰ *Svobodna Gorica!*, pripis, *Nehajte že, titovski bedaki!*

Drugi je zaradi raznih medijev »last« neke skupine, podvržen kanonizaciji in institucionalizaciji; pa vendar prepuščen tudi individualnim interpretacijam. Osebni spomin se nanj sicer referira, hkrati pa ljubosumno ohranja posameznikovo ekskluzivnost in ekscentričnost, lastne, singularne zgodbe iz preteklosti v kolesju velike zgodovine, ki so last samo tega človeka in nikogar drugega.

Kakor koli, stvar glede kolektivnega spominjanja je v postsocializmu zelo specifična, saj so te družbe šle skozi disruptivni proces raznih tranzicij - iz socialističnega političnega sistema v parlamentarni, iz državoplanske ekonomije v neoliberalno-turbokapitalistično, iz komunističnega (inter)nacionalizma v povečini nove etnocentrizme, evrocentrizme in okcidentalizme, v jugoslovanskem (sovjetskem, češkoslovaškem) primeru tudi iz večnacionalne federacije v nacionalne države in razne paradržavne tvorbe. Vratolomne revizije nedavne zgodovine, nove ekskluzivistične ideologije, načrtne amnezije - vse to pri ljudeh povzroča ne le krizo identitete, pač pa tudi resne prelome v njihovih spominskih narativih, osebnih in družbenih.

NOSTALGIJA je ena izmed najpogostejših diskurzivnih konstrukcij v razvitih družbah, je nekako inverzni in hkrati integralni sopotnik sodobnih progresističnih ideologij oziroma obsedenosti s prihodnostjo. Čim hitrejši je razvoj, bolj ko postaja edina konstanta sprememba, bolj nepredvidljiva in negotova kot je prihodnost, več je najrazličnejših digresij, eskapad, povratkov v preteklost. Družbeni procesi so namreč vedno notranje protislovni, nikoli premočrtni. Modernizacija si je ustvarila »pravilno«, sebe utemeljujočo tradicijo; progresizem je spodbujal pasatizem; namnoženi prezentistični konci zgodovine, uresničevanja tisočletnih želja ipd. nujno ustvarjajo nove utopije; amnezija in pogromi nad prejšnjim pa spodbujajo nostalgijo. In to tako rekoč povsod okoli nas, na raznih področjih družbenega življenja. Če je Toffler (1970) v sedemdesetih govoril o »šoku prihodnosti«, potem lahko danes upravičeno govorim o »nostalgičnem šoku«.

Nostalgija je danes postala ropotarniški pojem, ki se uporablja skrajno neselektivno, površno, zato si zasluži natančnejšo opredelitev. Za Freda Davisa, avtorja prve sociološke knjige o njej, je »prijetna, grenko-sladka vrsta žalosti« (1979, 14) oziroma »z žalostjo skaljeno veselje« (Ibid., 29). Roger Cardinal (1994, 93) trdi, da »je tisto grenko-sladko hrepenenje, ki gre onstran prostora in časa«, Christopher Lasch (1991, 83) pa, da »nostalgične predstave preteklosti obujajo čas, ki je za vedno izgubljen, in so zato brezčasne

in nespremenljive«. V nasprotju z zgodovinskim spominom ali dediščino, ki vsebujeta tako pozitivne kot negativne epizode, je nostalgija zadnjih očiščena: je »spomin minus bolečina«³¹. Boym pravi, da »nostalgično koprnenje določata izguba nekdanjega objekta želje in njegova časovno-prostorska premestitev« (2001, 38); to je »bolečina zaradi časovne odmaknjenosti in premestitve« (Ibid., 44). Za Malcolma Chasa (1989, 133) je bistvo tega pojava »nostalgija za preteklostjo, ki sama ni bila nostalgična: za preteklostjo brez izkoriščanja, konflikta in negotovosti«. Susan Stewart, avtorica še ene sijajne študije o teh fenomenih, pa odločno trdi, da »je nostalgija – kot vsaka druga oblika narativa – vselej ideološka: preteklosti, ki jo išče, nikoli ni bilo drugje kot v narativu« (1993, 23). Sam definiram nostalgijo kot kompleksno, diferencirano in spremenljivo, čustveno polno, osebno ali kolektivno, (ne)instrumenalizirano zgodbo, ki na binaren način slavi romantizirane izgubljene čase, ljudi, predmete, občutke, vonje, dogodke, prostore, odnose, vrednote, politične in druge sisteme, in hkrati – v ostrem kontrastu z manjvredno sedanostjo – žaluje za njihovo izgubo. To je žalovanje za nepovratno izgubo preteklosti, za hrepenenje po njej in pogosto tudi utopična želja in prizadevanje za njeno vrnitev. Nostalgijo – to »romanco z nesrečnim koncem«, »žalostno ljubeznijo«, »grenko hvalnico sladki preteklosti«, koncizno rečeno, to »retrospektivno utopijo« - zaznamujeta dva antitetična elementa: lepi spomini na idealizirani včeraj v primerjavi z inferioriziranim danes, in bridkost, ker so ti pastoralni *tempi felici* nepreklicno minili.

Distopična sedanost je torej na preizkušnji utopične preteklosti. To je torej zelo neposreden, prav nič ezopovski diskurz, zlahka prepoznaven po obsesivni uporabi radikalnih binarizmov *prej je bilo boljše, sedaj je slabše*. Idealizirane *dobre stare čase* zaznamujejo trdnost, mir, čistost³², varnost, spokojnost, solidarnost, naivnost, ljubezen, celo eksotičnost, *trdo sedanost* pa njihovi nasprotki. Nostalgični nagovori lebdijo med melanhoničnostjo in melodramatičnostjo, označujeta jih prepoznavna eros in patos: ganljivi so, ozaljšani, pogosto kičasti, predvsem pa kristalno jasni: preteklost je polepšana na račun srhljivo upodobljene sedajnosti.

31 Tako jo bistro označi kolumnist Herb Caen v *The Morning Line*. San Francisco Chronicle, San Francisco, 15. 4. 1975, s. 17.

32 Naj to podkrepim s primerom titostalgične izjave. Ena izmed starejših oboževalk je svojo naklonjenost Brozu opisala z besedami: *Vsi smo bili enaki. Vsi smo bili vsi za enega, razumete. Ponosna sem na to. In mene ne more nič omajati. Nič! Hudo smo trpeli med vojno, in kar je sedaj ostalo od nas, je pač ostalo. To pa je čisto srce, čista duša in nihče nam tega ne more odvzeti...* (Belaj, 2006, 209).

Nostalgija torej ni (le) nekaj intimnega, romantično spominjanje, nedolžna pravljica, ki bi se izpolnila v sebi, ampak je lahko tudi močna družbena, kulturna in politična sila s praktičnimi učinki v svojem okolju. Lahko postane del nacionalističnih projektov (andersonovskega in hobsbawmovskega *iznajdevanja naroda* oziroma *tradicije*), neokonservativnih revolucij (npr. Reaganove na začetku osemdesetih)³³, imperialnih pozivov (denimo občasnih neverjetnih *črno-rdečih* povezovanj med današnjimi ruskimi fašisti in nekaterimi komunističnimi skupinami) ali verskih fundamentalizmov (*vrnitev k pravi veri*); manj usodnostno, pa vendar, tudi v oglaševanju (npr. *pecivo, kot so ga pekle naše babice, moka iz starega mlina* ipd.) ali popularni kulturi (npr. *dobri stari rock*, najrazličnejše *old schools*). S povečevanjem preteklega kritizira sedanje in tako več pove o tem, kaj je narobe zdaj, kot kaj je bilo prav nekoč. Da bi jo torej lahko razumeli, moramo najprej razumeti sedanje razmere oziroma natančneje, nezadovoljstvo ljudi z njimi. A da ne bo pomote: v nostalgijčnih konstrukcijah nikakor ne govorimo o trdnih dejstvih, ampak o občutkih in interpretacijah. Načelno rečeno, sedaj ni vse tako slabo in tudi nekdanj ni bilo vse tako dobro, kakor je to videti v njih. Prav tako se moramo dobro in ves čas zavedati glavnih narativnih značilnosti nostalgije: ahistoričnosti, ektemporalnosti, eksteritorialnosti, senzualnosti, komplementarnosti, kontrastnosti fabule, nepredvidljivosti, polisemičnosti in epizodnosti. Nostalgijčne, hm, litanije so pogosto notranje nekonsistentne, celo protislovne, kar kaže na to, da to ni enotni, vodeni centralizirani, sistematični način reprezentacije, ampak niz praviloma nepovezanih semioloških strategij, operacij, izmenjav v raznih okoljih in pri raznih skupinah ljudi, ki imajo - ali pa tudi ne - z njimi neke namene. Nostalgija je minljiva in spremenljiva oblika družbene predstave, oscilira v času in prostoru, med generacijami in drugimi skupinami ljudi. Pojavlja se v raznih oblikah in intenzivnostih (od preproste zabave do fanatične privrženosti) in na tako rekoč vseh področjih sodobnega družbenega življenja (v množični in potrošniški kulturi, umetnosti, oglaševanju, popularni imaginaciji, medijskih sporočilih, strankarski politiki, verski retoriki, v raznih subkulturah in subpolitikah in na nivoju vsakdanjega življenja).

33 Ta je pozivala k vrnitvi k ameriškim koreninam, patriarhalnim vrednotam, močni državi in vojski, individualni iniciativi, domoljubnemu ponosu, verski tradiciji in odločni zunanji politiki. Mdr. glej Lasch, 1991, 99.

Najprej o tipih nostalgije bistvene se mi zdijo štiri delitve. Temeljna je seveda na osebne in kolektivne. Osebne nostalgije se nikoli popolnoma ne prekrivajo s kolektivnimi, tako je tudi s titostalgijo – vsak titostalgik je nostalgičen za nekom, nečim po svoje, subjektivno, a to seveda ne pomeni, da ne moremo najti nekaterih kolektivnih determinant te naklonjenosti oziroma navezanosti, ki so last širših skupin. Druga je med »materializirano« nostalgijo (raznimi starimi ali novimi predmeti, izdelki, spominki) in nostalgijo kot občutkom ali idejo. Zanimivejša je delitev na instrumentalne in neinstrumentalne vrste nostalgije, torej na tiste, s katerimi se dosegajo nekateri nameni in cilji (komercialni, politični, kulturni ...), in na one, ki tega nimajo in so avtoreferenčno namenjene same sebi. In nenazadnje jih glede na njihov odnos do preteklosti delim na mimetične in satirične. Prve cikajo na avtentičnost, odevajo se v avro »zares izkušenega«, obsedene so z realističnim upodabljanjem (imitacijo, rekonstrukcijo), so dogmatske (neanalitične), torej brezprizivne. Satirične so jim ravno nasprotno: mladostniško igrive, ironične, namerno eklektične oziroma hibridne, karnevalske, blasfemične, ignorantske do nekdanjih kanonov, prisegajo na izposojeno, posredovano preteklost, ne pa na to, *kar se je res zgodilo*.

Glavni epistemološki premik, ki ga je treba narediti pri raziskavah takih predstav, je njihovo desesencializiranje, deontologiziranje. To konkretno pomeni, da nostalgija ni nujno vezana na »zares doživete dogodke«, na nekaj, kar so njeni protagonisti »dejansko izkusili« v preteklosti. Lahko gre za privzete, prisvojene narative iz raznih sodobnih, recimo jim postmodernističnih diskurzov (medijskih, množičnokulturnih, dnevno-političnih, popularno-zgodovinskih ipd.). Drugače rečeno, ni treba vztrajati, da je človek »res preživel« neki čas, da bi bil lahko nostalgičen po njem ali da bi ga doživljal kot zares »svoj« spomin. Zgovorne so razne (sub)kulturne, (sub)politične in druge naracije, prakse in skupine, ki v svojih varnih nostalgičnih enklavah ustvarjajo in gojijo podobe, vrednote, nasploh kulturo *tistega časa*, ki ga njihovi pripadniki dejansko nikoli niso doživeli³⁴. Ali govor današnjih verskih konservativcev, ki prisegajo na moralne zglede, kulturne vrednote, odnose med spoloma ipd. iz (najmanj) 19. stoletja. Zato je nesmiselno govorili o »zlorabi spomina«, »napačni rabi preteklosti«, »izkrivljanju

³⁴ Izmed množice pojavov naj spomnem na različne oblike neopoganstva, ki od časov romantike dalje sega od rasnega in socialno-političnega do verskega. Takšno logiko strne Baudrillard v stavku »Stopnjevanje sekundarne resnice, sekundarne objektivnosti in sekundarne avtentičnosti.« (1999, 15).

zgodovine«, »lažni nostalgiji«, kajti takšno izhodišče predpostavlja neko – seveda neobstoječo – pozitivistično resnico, torej *Resnico* o včerajšnjosti, do katere se je pač treba nekako dokopati »onstran«, »onkraj« zmotnih poznejših interpretacij.

Zato mislim, da je treba v raziskavi narediti še korak naprej: nostalgija ni le želja po tistem, česar ni več, in zavedanje, da se to ne more nikoli več zares vrniti. Preteklosti, po kateri se toži nostalgikom, kot take nikoli ni bilo: gre za hrepenenje po nečem, česar nikoli ni bilo, za sentimentalno vračanje v nikoli obstoječe, za sanje po nekdanjih sanjah, ne pa po nekdanji resničnosti. Nostalgija torej ni (le) zgodba o tem, kakšni *smo nekoč bili*, ampak kakšni *nismo nikoli bili*. Lepi spomini ali nostalgične vinjete tako niso verodostojne slike – rečeno rankejevsko – *tega, kar se je dejansko zgodilo* – ampak njegovi retroaktivni konstrukti, simulacije. Metaforično rečeno, to niso »dokumentarci« ali »resničnostni šovi«, ampak »igrani filmi« o osebni ali skupinski preteklosti; ne »zgodovine«, ampak »zgodbe«, odprta besedila, aktivne fikcije. In *Homo nostalgicus* ni nevtralni letopisec, zvesti zapisovalec preteklosti, ampak njen manieristični (po)ustvarjalec. Ljudje, družbe in časi nikoli niso bili tako popolni, kot so v svojih nostalgičnih preblekah.

Skratka, sam klasični pojem nostalgije ne more izčrpati vseh tovrstnih današnjih pojavnih oblik, še zlasti če je pozitivistično definirana kot lep spomin na nekaj, kar da smo *zares preživeli*. Spomnimo se, sama beseda nostalgija je neologizem iz konca 17. stoletja, sestavljen iz grških besed *nostos*, *vrnitev domov* in *algos*, *bolečina*. Odkar je nastal je doživel precej sprememb: od prvotno medicinske rabe (opisoval je domotožje mornarjev, najemniških vojakov, popotnikov po svojem domu) je v 19. stoletju pridobil bolj psihološke razsežnosti (v psihosomatskih analizah odtujenosti, regresij ipd.) in se je sredi 20. stoletja razširil tudi na družboslovje in humanistiko, torej analize družb in kultur. Pojem nostalgije je torej v raznih obdobjih označeval razne stvari na raznih področjih.

Tudi sedanje postmoderno stanje s skladovnicami raznih kulturnih, zgodovinskih in ideoloških narativov, ko je dostopno in izmenljivo tako rekoč vse, ponuja temu pojmu nove izzive. Situacionist Guy Debord (1999, 29, 31) je ugotovil, da v naši današnji kulturi »vse, kar je bilo neposredno doživeto, se je oddaljilo v predstavo«; »stvarnost vznikne iz spektakla in spektakel je stvaren«. Pritrjuje mu tudi ameriški preučevalec spomina George Lipsitz, ko pravi, da se danes

srečujemo »s spreminjanjem resničnih zgodovinskih tradicij in kultur v površne ikone in podobe« (1997, 134); isto lahko ugotovimo tudi o politiziranih prostorih, ki se spreminjajo v politične pomnike, destinacije zgodovinskega in političnega turizma. Za Jeana Baudrillarda (1999, 57, 58) je danes, po agoniji močnih referentov, realnega in racionalnega, »ki odpira dobo simulacije«, videti, »da se je zgodovina uma knila in pustila za sabo indiferentno nebulozo, brez svojih referenc, ki jo prečkajo tokovi« - in prav v »to praznino se iztekajo fantazme pretekle zgodovine, množica dogodkov, ideologij retro mode«. Po njegovem »ko realno ni več to, kar je bilo, nostalgija dobi ves svoj pomen« (Ibid., 15)³⁵. V takšnih okoliščinah redefiniranja tako rekoč vseh temeljnih družbenih kategorij je po mojem mnenju treba nujno na novo premisliti in ovrednotiti tudi nostalgijo.

Ta pojem je zato treba osvoboditi zavezanosti *dejan-sko izkušenemu*: nostalgija je lahko »neposredna«, »iz prve roke«, »prava« - lahko pa tudi »posredovana«, »iz druge roke«, pa vendar ohrani vse emocionalne presežke in narativno prepričljivost »avtentične« nostalgije. Kritiki bi drugo označili za »lažno«, »zaigrano«, »ukradeno«, »psevdo« - odgovor sem anticipiral v prejšnjih odstavkih. Po mojem nostalgija namreč ni le »usoda«, prijeten spomin na tisto lepo, kar smo preživeli, ampak ravno tako tudi »izbira«, »prevzem« prijetnega spomina koga drugega³⁶. To je torej nova nostalgija, »NEOSTALGIJA«, ki jo uvrščam med satirične nostalgije. V nasprotju z »avtentično« staro osnovo igrivo in nekonvencionalno nadgrajuje z novimi vsebinami iz sodobne množične kulture, popularne zgodovine, dnevne politike in medijskih vsebin. Takšni neostalgični hibridi – ideje in produkti - so elastični, ironični, pogosto namerno disonantni in karnevalski. Nastajajo avtopoetično, avtoreferenčno, da se izrazim luhmannovsko: prisvajajo si elemente iz svojega okolja in od drugod, jih predelujejo in se tako ločujejo od drugih. Razliko med nostalgijo in neostalgiijo bi lahko primerjal z razliko med zbiratelji originalnih predmetov iz preteklosti, antikvarji, in onimi, ki posegajo po novih izdelkih s staro vsebino (npr. bedži, koledarji ali majice z nostalgiziranimi osebami); ali pa med staro ljudsko

35 Drugače rečeno: »nobena močna ideja več ne izbira, samo nostalgija se brezkončno kopiči« (Ibid., 58).

36 Podobno je tudi s pripadnostjo raznim skupinam, ki v postindustrijskih družbah ni več vezana le na poreklo, ni le prirojena, ampak tudi izbrana. Kot primer, relevanten za to študijo, naj navedem članstvo v borčevskih organizacijah, v katerih niso več le nekdanji partizani, ampak tudi in čedalje več tudi njihovi mlajši somišljeniki, rojeni po vojni.

glasbo in njenimi poznejšimi reinterpretacijami in hibridizacijami, narodnozabavno in danes tudi turbofolkom. Prav neostalgična dimenzija preprečuje, da bi fenomen nostalgije pojmovali kot nekaj zafiksiranega, nespremenljivega in dogmatičnega.

Naprej v terminološkem razčiščevanju. Nostalgija se pogosto zamenjuje z *RETROM*, a med tema dvema pojmomoma je velika razlika, na katero učinkovito opozarja ameriška likovna teoretičarka Elizabeth Guffey. Medtem ko prvo »vselej zaznamuje nekakšna resnost«, pa »retro brzda te asociacije z močno dozo cinizma ali odmaknjenosti« (2006, 20). Retro je vedno satiričen, neresen, poln subverzivnih vzgibov, nadaljuje Guffey, reinterpretira novejšo zgodovino, se igra s popreteklimi progresističnimi stili (je »čar včerajšnjih jutri«, kot se posrečeno izrazi; *ibid.*, 133). Med njegove glavne značilnosti prišteva samoizpraševanje, ironično reinterpretacijo in prezir do tradicionalnega ločevanja med »visoko« in »nizko« kulturo (*Ibid.*, 21). V nasprotju z nostalgичnimi kontinuitetami nas retro »implicitno trga od tistega, kar je bilo prej« (*Ibid.*, 28, 160)³⁷. Retro »demitologizira preteklost« in »demitologizira subjekt« (*Ibid.*, 27, 28), nostalgija pa ju intenzivno remitologizira, znova »začara«.

Postsocialistično obdobje z vsemi svojimi dilemami in rešitvami, krhkostjo in surovostmi, je izredno plodno za nastajanje nostalgij. Pogosteje se pojavljajo v hitro spreminjajočih se družbah, ob dramatičnih prehodih. Večje kot so oblube, bolj nerealno kot so spodbujane želje, večje oziroma hujše je razočaranje, če se te ne izpolnijo. To pogosto pripelje ne le do neposrednega političnega radikalizma na eni strani in popolne apatije in zagrenjenosti na drugi, pač pa tudi do nostalgичnih sanjarij o boljših prejšnjih časih. *NOSTALGIJA PO SOCIALIZMU*, *rdeča nostalgija* torej obstaja v različnih tranzicijskih družbah, od Baltika do Balkana, od vzhodne Nemčije do Rusije in se razlikuje glede na področja, način, skupine in intenzivnost pojavljanja. V nekdanji Jugoslaviji se imenuje *jugonostalgija*, v vzhodnonemških deželah *Ostalgie*, v Rusiji sovjetska nostalgija; ponekod se kaže kot umetniška oziroma kulturna inspiracija, drugod kot hrepenenje po nekdanji vojaški moči in političnem ugledu v svetu, na vsakdanjem nivoju po drobnih stvareh in izdelkih iz socialističnega obdobja, na socialnem po nekdanjem

37 Omeniti je treba še en pojem – revivalizem – ki pa se v nasprotju z *retrom*, ki reinterpretira polpreteklo zgodovino, bolj ukvarja s starejšimi, predindustrijskimi obdobji in stili, recimo tistimi iz 19. stoletja, gotiko, bizantinizmom ipd. (Guffey, 2006, 13).

prijateljstvu in sodelovanju, po socialnem in zdravstvenem varstvu, ali pa po celo tako, hm, karnalnih stvarih, kot so *sovjetske klobase* v sodobni Litvi³⁸. A za to amorfno, amebasto pojavnostjo lahko slutimo njeno temeljno strukturo in njene značilnosti, ki jih povzemajo vsakdanje fraze, ki jih poslušamo tako rekoč na vseh koncih postsocialistične Evrope: *navsezadnje niti ni bilo tako slabo* ali *bili smo revni, a ničesar nismo pogrešali*, oziroma *ni bilo ničesar, a bili smo srečni*.

TITOSTALGIJO definiram kot nostalgični diskurz o pokojnem jugoslovanskem predsedniku, *na bivših prostorih*³⁹ po razpadu skupne države. Ta presenetljiva naklonjenost Brozu danes je čisto drugačna od tiste nekdanj: če je bil prejšnji, režimski titoizem obvezen, dirigiran, sponzoriran, je sedaj titostalgija prostovoljna, voluntaristična; njegova takratna zapovedana kolektivnost se je danes spremenila v individualno izbiro. Prejšnjo monokulturnost je zamenjala sodobna heterokultura, ideološko »pravoverje« »krivoverje« in v njem je mogoče domala vse, tudi najbolj vratolomne kombinacije in sinteze. Naprej, prej je to bil zaprti, standardizirani, kanonizirani sistem reprezentacije, sedaj je na široko odprt in vključuje vse, tudi pikantne podrobnosti iz njegovega življenja in popolnoma nove podobe; prejšnji ekskluzivizem sta torej zamenjala eklekticizem in disonanca. In nenazadnje, titostalgija ni preprosto kontinuiran diskurz iz preteklosti, pač pa niz diskontinuiranih diskurzov, ki poleg starih vključujejo tudi nove elemente, prelome, ironične dekontekstualizacije, neostalgijo, retroustarjalnost, tudi (namerno) zgodovinsko ignoranco. A tisto bistveno, zaradi česar je ta diskurz nostalgičen, je pri vseh isto: Broz se kaže kot sijajna zgodovinska osebnost, njegovo vladanje uspešno, njegovi časi lepi, njegova država pravična – in do vsega tega imajo titostalgiki pozitiven čustven odnos.

Titostalgičnih praks in naracij sem se lotil komplementarno, z uporabo različnih metod in prijemov. Z metodo diskurzivne analize sem preučeval tekste: od množičnih medijev do spletnih strani in reklam, od zapisov v spominskih knjigah do omemb v pesmih in filmih. Z metodo opazovanja z udeležbo, z neposredno izkušnjo, »v živo« sem raziskoval vizualno kulturo, ki se navezuje na Broza: od spominkov in majic do grafitov in fotografij, od stanovanjskih interierov in lokalov do scenografije in ikonografije zborovanj in javnih prostorov, nakupoval sem »upredmetene spomine«

38 O tem piše Neringa Klumbyte v še neobjavljenem članku *The Soviet Sausage Renaissance*.

39 To je, seveda, kot opozarja bosansko-hercegovski družboslovec Nebojša Jovanović, paradoks, kajti ti prostori so še vedno tu, ne gre za kategorijo časa.

- spominke – in razne druge titostalgične proizvode. Vse to je namreč »materializirana« in »dramatizirana« nostalgija, njeno konkretno upredmetenje oziroma uresničitev. Te evidentirane, nabavljene, zbrane, fotografirane, posnete primere – katerih le najni del omenjam v tej knjigi, še veliko več jih imam v svojem arhivu - sem vzporejal s podatki iz javnomnenjskih raziskav, objavljenih v raznih študijah, medijih in eno anketno raziskavo manjšega obsega sem opravil tudi sam (Velikonja, 2006). Nostalgijo po Brozu sem primerjal s podatki in primeri nostalgije po nekaterih drugih, prav tako karizmatičnih nekdanih socialističnih voditeljih. Do nekaterih informacij sem prišel načrtno, do drugih spotoma. Pomembni vir podatkov so bili brezštevilni neposredni pogovori ali posredni stiki (telefonski, po elektronski pošti) z ljudmi, ki so udeleženi v teh praksah – nekateri so bili formalni (v obliki intervjuja, s pripravljenimi vprašanji), večinoma pa neformalni; nekateri so se strinjali z objavo svojega imena, drugi so hoteli ostati anonimni. Do njih sem prišel različno, bodisi s poizvedovanjem bodisi z osebnim znanstvom, tudi popolnoma naključno, velikokrat po raznih socialnih mrežah (t. i. *line-tracing*). Ponekod me je posebno motiviral zgovorni molk, »zvok tišine« o Brozu: tam sem se moral še zlasti potruditi in kombinirati več prijemov, da sem le prišel do informacij. In nazadnje: pogosto se mi je dogajalo, da so mi ljudje, ko so slučajno izvedeli, da se ukvarjam s to temo, sami, naravnost katarzično začeli govoriti o svojem odnosu do Broza, o svojih lepih (in manjkrat tudi slabih) spominih nanj in na njegov čas, primerjali so svoje takratne in sedanje občutke do njega. Moram poudariti, da je do njega prevladoval pozitiven odnos – veliko bolj naklonjen, kot je mogoče sklepati iz javnih diskurzov.

Naprej, metodološko pomembno se mi zdi, da sem ta pojav raziskovalno zagrabil z obeh, sicer medsebojno povezanih plati: torej kot eno izmed kulturnih produkcij in praks in kot prepričanje ljudi samih. Drugače rečeno: titostalgija je, kot vsak drug nostalgični fenomen, sestavljena iz obojega: po eni strani je (materializirani) diskurz nekaterih skupin, institucij, posameznikov, po drugi strani pa je mentalitetni vzorec ljudi. Prvega imenujem »KULTURA NOSTALGIJE«, drugega pa »NOSTALGIČNA KULTURA«. Tako ves fenomen tudi razumem in raziskujem: ne le - grobo in shematsko rečeno - »od zgoraj navzdol« in »od spodaj navzgor«, ampak predvsem v nenehni dialektični povezanosti, interakciji, pogojevanju, medodvisnosti. Tako se tudi izognem pogostim redukcionističnim napakam, prvič, da se o družbenem

dogajanju enostransko sklepa le na podlagi diskurzivnih praks. Večina preučevalcev nostalgije je namreč fascinirana zgolj s tem vidikom – torej kako se s pridom »fabricira«, »frizira«, »komercializira«, »instrumentalizira«, »plasira«⁴⁰ - in se potem pogosto sprašuje, ali sploh lahko govorimo o nostalgiji. Pri tem pa, žal, pozabljajo na drugi vidik, na nostalgično kulturo, na nostalgijo »od spodaj navzgor«, in je ne poskušajo razumeti. Prav tako pa nastajajo pristranski sklepi tudi zgolj na podlagi mnenj ljudi iz anketnih raziskav. In drugič, da pokažem ne le na krožno pogojenost dveh ločenih skupin »tvorcev« tega diskurza in njegovih »naslovnikov«, »sprejemnikov«, torej »aktivnih« in »pasivnih« udeležencev v tej produkciji, ampak predvsem na njihovo povezanost in participacijo: eni so praviloma tudi drugi, ustvarjanje gre vstric s sprejemanjem, nosilci kulture titostalgije so pogosto tudi sami ujeti v titostalgični kulturi.

Kultura nostalgije je torej en del celotnega pojava: pripravljene, ponujene tirade, prakse in produkcije nekaterih vplivnih skupin v družbi in njihovih medijev, ustvarjene z nekim namenom.

Promovirajo jih, recimo, iznajdljivi trendseterji množične in potrošniške kulture, politične stranke, podjetja, oglaševalci, umetniki, *spin doctors*, subkulturne skupine, navezadnje pa tudi nekateri nostalgični zanesenjaki⁴¹. To je torej nekakšen nostalgični inženiring, menedžment ali marketing – nostalgija je tu dejansko *ready-made*, *prêt-à-porter*, lepo spolirana in zapakirana »za domači trg« in »za izvoz«. Nostalgična kultura je na drugi strani socialno in kulturno

⁴⁰ To bi lahko izrazil z dialektično enačbo: Broz (in jugoslovanski socializem) kot teza - potrošniška kultura kot antiteza – in prodajna titostalgija kot sinteza!

⁴¹ Glej, recimo, provokativni Boyerjev razmislek (2006) o tem, da in kako je *Ostalgie*, torej nostalgija današnjih vzhodnih Nemcev po nekdanji NDR, bolj projekcija (in produkcija!) zahodnih Nemcev o tem, kaj da njihovi vzhodni sodržavljeni pogrešajo; zato ta pojem zamenja z *Westalgie*.

Makedonija, 2008

zgoraj:
Podloga za računalniško miško, Slovenija, 2006

levo:
Skopje, 2008

oziroma mentalitetno stanje, popularno prepričanje, mentalna mapa in stališče ljudi do nekaterih obdobj iz preteklosti, ki so predmet nostalgije (drugače rečeno, ki se tako nostalgizirajo).

levo:
Makedonija, 2008

desno:
Slovenija, 2008

S preprostimi besedami: to je nostalgija *s polnim srcem*. Torej, nostalgični izdelki in narativi v množični kulturi, oglaševanju in politiki lahko - a ni nujno - kažejo, ali ljudje »resnično« občutijo nostalgijo za preteklostjo. In narobe: lahko se zgodi, da so ljudje nostalgični, pa se to ne kaže v dominantnih diskurzih. Ravno titostalgija je dober primer za to: četudi tam Broza skorajda ni, še več, v njih je sistematično blaten, diskvalificiran, je mnenje ljudi iz postjugoslovanskih držav o njem ves ta čas relativno dobro. Naj sklenem: delitev na kulturo nostalgije in nostalgično kulturo je analitični pripomoček, to sta idealna tipa, ki olajšujeta razumevanje celotnega pojava nostalgije. Delujeta skupaj, se drug na drugega nanašata, ne moreta brez drugega: a prav zato, ker včasih nista usklajeni, je zelo pomembno upoštevati razliko med njima. Razlike med kulturo titostalgije in titostalgično kulturo in njuno inherentno povezanost bom analiziral v naslednjih dveh poglavjih.

Dvorišče stanovanjske hiše,
vzhodna Bosna, 2008

Analizirane primere kulture titostalgije in titostalgične kulture sem nabiral na vseh koncih nekdanje SFRJ, v novih državah, protektoratih, entitetah, distriktih, federacijah, enklavah, osvobojenih in okupiranih ozemljih, to- in onstran schengenskega zidu - skratka v vseh, da siknem po zgladu *banana republik*, novih *burek republikah*⁴² - v katerih sem zadnja leta živel daljši ali krajši čas, skoznje potoval ali bil v njih na študijskih obiskih. Prav tako pa tudi med izseljenci, na spletu in med poznavalci in informatorji iz tujine. Pri tem me je presenetilo, da sem naletel na veliko manj regionalnih, kulturnih in generacijskih razlik, kot sem pričakoval. Veliko več je bilo podobnosti: od dobrih mnenj v javnomnenjskih anketah do ohranjanja *Titovih* oziroma *Maršalovih* ulic, nastajanja društev, ki negujejo njegovo izročilo, do organiziranja novih *Štafet mladosti*, razstavljanja eksponatov iz njegovega časa na vidna mesta v starinarnicah, na boljnjih sejmih, v lokalih, domovih itn.

No, razlike vseeno so. Grafite o njem najdemo predvsem v zahodnih treh nekdanjih republikah, drugod manj. Stojnic z izdelki z njegovim likom, torej raznega Tito-kiča je precej v Sloveniji (v Ljubljani celo v podhodu glavne železniške postaje!), manj jih je najti v drugih republikah.

Mostar, 2007

Titostalgija se javno precej izraža v slovenskem Primorju in v Istri, kjer se tudi poudarjajo njegove zasluge za njuno *osvoboditev izpod fašizma in priključitev Jugoslaviji*⁴³. Srbski sociolog Kuljić trdi, da je Broz »še vedno popularen

42 To je še vedno milejši izraz od oznake nekega italijanskega analitika, da gre za *mafij-ske države* (Perica, 2002, 186).

43 Tam še zdaj najdemo šestdeset, petinšestdeset let stare, že precej zbledle napise tipa *Tukaj je Jugoslavija, Mi smo Titovi, Živela KPJ*, ki še vedno niso prepleskani. Avtorji so jih vzeli »krvavo zares«, in to dobesedno, saj so bili napisani z zelo obstojno krvavo.

v Makedoniji, delih BiH in Črne Gore, ne pa pri nacionalno zavednih Srbih in Hrvatih» (2005, 465). Razlike so tudi v načinu njenega manifestiranja. Preučevalka postsocialističnih nostalgij Tanja Petrović sodi, da prav gospodarska in politična uspešnost Slovincem omogoča, da »svojo nostalgijo laže izražajo kot drugi« (2008a, 6,7). Navzven manj očitna je v državah, ki so se pravkar osamosvojile ali kjer so še močne politične napetosti (Makedonija, Črna Gora, Kosovo); to ne pomeni, da je ni na osebnem nivoju – to sem torej lahko dosegel z intervjuji in pogovori. Glede na razvoj dogodkov drugod v nekdanjih Jugoslaviji je mogoče pričakovati, da bo tam nostalgija po Brozu in Jugoslaviji kot javni diskurz nastala malce pozneje. Prav na Kosovu je danes drugi panteon junakov: tako rekoč ni javnega izražanja titostalgije med kosovskimi Albanci, jo je pa mogoče najti na osebnem nivoju, kot lepe spomine⁴⁴, trdi na podlagi svoje raziskave albanologinja Stephanie Schwandner-Sievers (2008)⁴⁵. S tem se strinja tudi kosovski sociolog Sezgin Boynik, ki pravi, da se o tem sicer ne govori naglas (ker se hitro vzpostavi »nevarna« konstelacija *Broz–Jugoslavija–Srbija–velikosrbski hegemonizem*), da pa je Broz pri večini tamkajšnjih prebivalcev srednje in starejše generacije pozitiven lik⁴⁶, še posebno pa pri tamkajšnjih manjšinah⁴⁷.

44 Na čase polne zaposlenosti, socialne varnosti, odsotnosti kriminala, etnične strpnosti, dobrega standarda, krhanja patriarhalizma ipd., navsezadnje pa tudi na sam Brozov ugled doma in po svetu.

45 *Titova smrt je bila za nas Albance začetek konca*, je zgoščeno izjavil eden izmed respondentov v njeni raziskavi, povzemajoč mnenje mnogih drugih.

46 Intervju, 2. 8. 2008.

47 Bolj kot Albanci ga cenijo tamkajšnji Turki, ker jim je omogočil nacionalno samoopredelitev, sodobno izobraževanje, književnost in kulturo in jih zaščitil pred pritiskom večjih sosednjih narodov (Albancev in Srbov; intervju s S. Boynikom, 2. 8. 2008). Podobno mi je v pogovoru zagotovil neimenovani Goranec, pripadnik tamkajšnje manjšine slovanskih muslimanov, ki Postjugoslovane sarkastično imenuje *ex-ljudi*, o Jugoslaviji pravi, da *to ti je bila prava Evropa, sa slobodom, socialom, poslom za sve...* (intervju, 2. 8. 2008).

III. KULTURA TITOSTALGIJE – *Tito – Legenda koja živi*

Dok su drugi plakali, mi smo se veselili ...

visoki predstavnik Makedonske pravoslavne cerkve,
v osebnem pogovoru, 4. 3. 2005

Začel bom s kulturo titostalgije, namenoma ustvarjenim (in materializiranim) diskurzom o Brozu, naslednje poglavje pa bo obravnavalo titostalgično kulturo oziroma mentalitete predstave ljudi o njem. Torej, Brozove podobe, citati, ikonografija, simboli, reinterpretacije se pojavljajo vsepovsod v nekdanji skupni državi, v zelo drugačnih družbenih okoljih in v nepredstavljivo številnih oblikah. V pravcati »industriji nostalgije« najdemo paleto izdelkov z njegovim likom, podpisom, citatom, pomembnimi kraji iz njegovega življenja ipd., ki je res impresivna in je podobna paleti kakšnega sodobnega pop zvezdnika. Vse to je naprodaj na stojnicah, na spominskih točkah, v trgovinah, mogoče pa je naročiti tudi na spletu. Najbolj navadna in pričakovana oblika so seveda spominki in podobne parafernalije: Tita najdemo na obeskih za ključe, značkah, vžigalnikih, magnetkih za hladilnike, škatlicah za vizitke, na kemičnih svinčnikih in na lončkih za pisala. Pa na »suvernirski umetnosti« namiznih kipcev, okrasnih krožnikov in steklenic, pepelnikov, vaz, lesenih reliefov in slik. Naprodaj so tudi oblačila in dodatki, kot so potiskane majice, kape, bedži, našitki in nogavice pa podlage za izdelovanje gobelinov, vse z Brozovim likom.

zgoraj:
Makedonija, 2008

levo:
Slovenija, 2003

Posebno gredo v promet kipci. Kumrovški livar z licenco izdelovanja kopij znanega Augustinčičevega kipa Broza še danes izdeluje takšne figure, največ jih izvozi v Nemčijo, Kitajsko, Rusijo, skandinavske države in Slovenijo (Rajković, 2006, 138, 139; Jurković, 2006, 292). Govoril sem z izdelovalcem Brozovih kipcev iz srednjevelikega bosanskega mesta s kovinarsko tradicijo, ki je hotel ostati anonimen in me je tudi prosil, naj ne omenjam kraja. Pravi, da jih je do nedavna sam ulival, v bron in v mavec, ter jih prodajal, dokler tega ni po naključju izvedela ena izmed Brozovih potomk in zahtevala, da neha. Delovna ekipa iz njegove tovarne pa je pred kratkim zunaj delovnega časa in iz kalupa, ki je ostal iz *onih časov*, napravila dva zares velika in težka (vsak tehta skoraj tono!) odlitka Brozovega poprsja; darovali so ju lokalnim društvom *Josip Broz Tito* in baje odtlej raste povpraševanje po njih. Intervjuvanec pravi, da je od nekega drugega ustvarjalca kipcev izvedel, da jih je v zadnjem letu prodal okoli petnajst tisoč, največ na raznih Brozu posvečenih proslavah, na stojnicah, posebno pa da so zanje zainteresirani begunci, ki prihajajo na obisk v Bosno in jih nosijo s seboj v svoji novi dom v tujini⁴⁸.

Mavčen kipec,
vzhodna Bosna, 2008

Nazdraviti je mogoče z grenčico *Marshal* iz Slovenije, dvema vrstama hrvaškega vina (*Titovo* iz nekdanjega Brozovega osebnega vinograda in *Brozovo*, ki ga prideluje družina Broz)⁴⁹, s *Titovim medenim žganjem*, borovničevcem in navadnim žganjem. Tu sta še ustekleničeni vodi, hrvaški *Titov izvor* in makedonska *Broz voda*, in zapakirana kava iz skopskega *Broz kafeja*. Odveč je pripomniti, da je na vseh etiketah slika Broza, njegova rojstna hiša ali kakšen socialistični znak. V ljubljanski retrosendvičarni *Snedvič Progres* sta bila

⁴⁸ Intervju, 11. 9. 2008.

⁴⁹ Podoba Broza najdem tudi na steklenici vina nekega iznajdljivega italijanskega podjetja: v *Zgodovinski seriji* mu družbo na nalepkah steklenic delajo še drugi karizmatični voditelji: Garibaldi, Che, Stalin, Mussolini, Hitler ipd.

naprodaj sendviča *Maršal* in *Jovanka*. Po vsem tem si je seveda treba prižgati vrsto cigar, ki da jih je Broz *imel rad*, ali pa si zviti cigareto iz tobaka znamke *Tito*, na zavitku je njegova podoba iz partizanskih dni (proizvaja ga neko belgijsko podjetje, naprodaj pa je na Hrvaškem). Zaradi vseh teh izdelkov se v nekdanji Jugoslaviji nihče ne vznemirja preveč, saj so naprodaj tako rekoč povsod: pri uličnih prodajalcih in specializiranih prodajalnah suvermirjev⁵⁰.

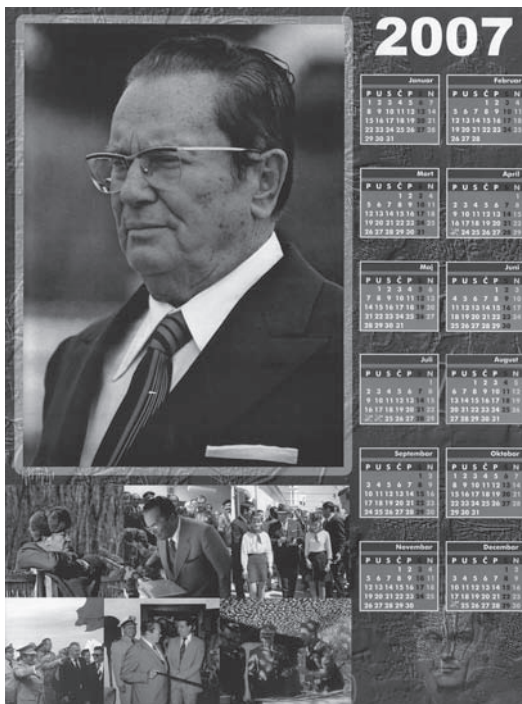

Kumrovec, 2008

Brozov lik najdemo na več koledarjih, ki ga izdajajo društva z njegovim imenom ali borčevske organizacije, anonimni naročniki, posebno pa je zanimivo, da tudi podjetniki, ki neposredno od tega nimajo nič. Na enostranskem za leto 2007 (BIH, anonimni naročnik) je poleg njegovega velikega portreta še niz manjših slik, na katerih je v družbi z drugimi politikmi, pionirji, vojaki, v strojni delavnici ... Na petstranskem za leto 2008, ki ga izdaja makedonska *Zveza Titovih levih sil*, je na drugi in zadnji strani upodobljen on sam (na zadnji s pripisom *Druže Tito mi ti se kunemo ...*), na osrednjih dveh pa s Carterjem in Brežnjevom. Na trinajststranskem za leto 2008 (naročnik je sarajevsko *Društvo Josip Broz Tito*) z naslovom *Tito z državniki sveta* je na fotografijah s pomembnimi sodobniki: koledar se začne z njim in Kennedyjem, nadaljuje z Indiro Gandhi in Naserjem, konča pa z njim in Chejem. Na nekem srbskem za leto 2008 je reklamno geslo njegovega naročnika, očitno podjetnika: *Na miru, bez frke kupujte kod »Brke«*. Na skoraj vseh pa so tudi drugi simbolni označevalci nekdanje države (zastava, grb ...).

⁵⁰ Prav drugače kot, denimo, v ZDA, kjer je nedavno izbruhnil škandal, ko je trgovska mreža Target ponudila torbico za zgoščenke, na kateri je bila podoba Cheja: kritiki so ga označili za morilca in simbol totalitarizma (in se spraševali, kaj bo naslednje na vrsti: *Nahrtniki s Hitlerjem? Kuhinjski pripomočki s Pol Potom? Hlačne nogavice s Pinochetom?*), zato so produkt vzeli iz prodaje (M. Lacey: 40 years after Che's death, his image is a battleground. *International Herald Tribune*, 9. 10. 2007, s. 6).

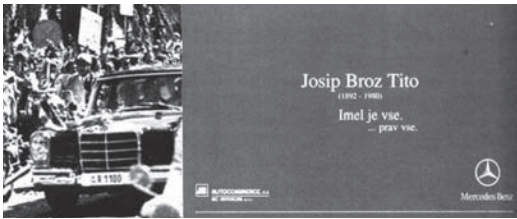
Bosna in Hercegovina,
2007

Zanimivo je, kako je njegovo ime postalo blagovna znamka, *brand* sam zase, tako za prestižne kot za vsakdanje izdelke (to se ujema z njegovo dvojno podobo odličnika in preprostega človeka).

Slovenija, devetdeseta

Recimo, sredi devetdesetih je v Sloveniji vladala manjša epidemija njegovih podob v reklamah za tako različne stvari, kot so grenčica Jägermeister, limuzine Mercedes⁵¹, časnik Dnevnik, fotokopirni stroji Canon itn. (glej Jovanovska, 2002, 67–72), pojavil se je v reklami za *kultne ex-Yu filme prvič na DVD formatu* ljubljanske Karantanija Cinemas. Broz je bil »v modi« očitno tudi v Srbiji, vsaj po reklami tekstilnega podjetja Ateks, uvoznika italijanskih oblačil poleti 2006, ki je za zgled elegantno oblečenega moškega izbral prav njega.

Srbija, 2006

Danes se več uglednih hotelov v nekdanjih jugoslovan-skih republikah v svojih oglasih ponaša, da je prenočeval prav pri njih. Naj za primer omenim kragujevški Hotel Šumarice, kjer je na voljo *luksuzni Titov apartma*, zgrajen in opremljen prav za njegov obisk leta 1978. Neka slovenska turistična agencija vabi na *edinstveno in nepozabno izkušnjo, povezano z užitkom, močjo in dovršenostjo: namreč v svet prestiža, moči in užitkov Maršala Josipa Broza. Z geslom Izkusite čar življenja enega največjih mogotcev!, njegov prefinjeni smisel za lepoto, glamur in hedonizem, pot najprej vodi v njegovo alpsko rezidenco Vilo Bled (z igranjem golfa, ogledovanjem blejskih znamenitosti, obiskom kazinoja), potem pa na Brione, kjer je Broz gostil svetovne državnike in estradnike (z ogledom živalskega vrta, igranjem golfa in vožnjo z njegovim*

51 <http://arih.tv/>, vtipkajte gesto *Tito* v iskalno okno.

cadillacom)⁵². V nasprotju s prodajo »Tito-robe« na stojnicah so odzivi na take oglaševalske izposoje zelo različni: od pozitivnih do izrazito zavračajočih in problematizirajočih, nekatere pa gredo mimo brez vsakršne reakcije.

Poleg prej omenjenih novih produktov gredo v promet tudi originalni spominki, antikvitete. Stari predmeti z Brozovo podobo – knjige, značke, odlikovanja, slike, reliefi, kipci, reprodukcije, razglednice, bankovci, kovanci, znamke, kosi partizanskih, vojaških ali pionirskih unifom, zastave in druge raritete - so posebno poudarjene tudi na raznih boljših sejmih, v starinarnicah, na stojnicah na proslavah njemu v čast in v knjižnih antikvariatih. Tam se najpogosteje neselektivno pojavljajo med antikvitetami z verskimi osebnostmi in simboli, kontroverznimi sodobnimi ali nekdanjimi političnimi voditelji, folklornimi spominki, nacionalnimi znaki, pop-ikonami, vojaškimi insignijami, tudi med fašističnimi in nacističnimi znaki. Tako ni problem najti npr. skupaj znamk z Brozovim in Hitlerjevim portretom, partizanskih in ustaških odlikovanj, uniform vseh mogočih vojska, svečane prisege Brozu in reklame za *Legendary Harley Davidson* motorje ... Ali pa tesno skupaj kipce Lenina, Broza in Danteja. »Odpad preteklosti« je postal cenjeno, dobro prodajano blago zelo različne vrednosti: od drobiža pa do več kot tisoč evrov za lepše in bolj ohranjene Brozove slike in kipe⁵³.

Starinarnica,
Skopje, 2008

⁵² http://www.creatoor.com/team_building/144/, dostop 12. 8. 2008.

⁵³ V knjigi *VlasTito iskustvo* (2004, 173) je omenjen primer dveh Brozovih spomenikov, ki sta končala v Užicu: za prvega, ki je v tamkajšnjem muzeju, se zanimajo kupci iz Črne gore, Avstrije in Nemčije, a ta *Tito ni za prodajo*, drugemu, ki je v lasti podjetnika, ki se ukvarja z reciklažo, pa vztrajno raste cena: lastnik se je zaklel *Družje Tito, mi ti se kunemo da nečemo da te isečemo*.

Starinarnica,
Sarajevo, 2008

O njem so bile v zadnjih letih natisnjene številne poljudne knjige, napisane na tanki liniji med ekskluzivizmom in senzacionalizmom, in to izpod peres ljudi, ki so bili blizu *Titovega dvora* ali ki da so ga dobro poznali. Njegovi zdaj že ostareli ožji sodelavci in pomočniki pišejo o *svojem življenju in delu s Titom*; drugi, novinarji in publicisti, o kuriozitetah, povezanih z njim. Naslovi knjig so zgovorni: *Titova sovladavica* (seveda Jovanka, *dedinjska cesarica*, avtor je njegov osebni zdravnik v letih 1975–1979 Aleksandar Matunović)⁵⁴, *Titov prevajalec* (Ivan Ivanji)⁵⁵, *Titova poslednja ispovjest* (Vjenceslav Cenčić)⁵⁶, *Kako smo zabavljali Tita* (Minja Subota)⁵⁷, pa *Tito brez maske*⁵⁸ in *Žene u Titovoj sjeni*⁵⁹ (Miro Simčić). Dobro se prodajajo tudi druge, recimo *Titova kuharica* (v hrvaščini in v angleščini)⁶⁰ in *Jelovnici poznatih ličnosti: Kako se hranio Josip Broz Tito*⁶¹, oglašujejo pa se z gesli tipa *Njegove skrivnosti*.

Pa v tisku, na spletu in v elektronskih medijih se – zlasti maja, ob obletnicah njegovega rojstva/smrti ali ob kakšnem

54 Mladinska knjiga, Ljubljana, 2008, že prej pa je izšla v Srbiji. Knjiga na poljuden način govori predvsem o Jovanki, o drugih ženskah v Brozovem življenju pa tudi o odnosu med Titom in Jovanko.

55 Karantanija, Ljubljana, 2007.

56 Orfelin EWM, Beograd, 2001.

57 Čigoja štampa, Beograd, 2006. V njej so zbrani spomini estradnikov in umetnikov, ki so po vojni nastopali pred Brozom, njihovi spomini, anekdote in šale, pa tudi pričevanja drugih s teh dogodkov. Naj omenim le nekatere: Čkalja, Tereza Kesovija, Gabi Novak, Miki Jevremović, Lordan Zafranović, Bata Živojinović, Kornelije Kovač in seveda Zdravko Čolić.

58 Prav tako je izšla v založbi Mladinska knjiga, Ljubljana, 2007, ki je s knjigami o Brozu očitno zavohala tržno nišo. V knjigi mrgoli prigod iz Brozovega političnega in osebnega življenja, njegovih zvez z ženskami, opisov potovanj, špekulacij o njegovem rodu, o njegovem odnosu do Slovencev in podobnega, vse v kontekstu širšega zgodovinskega dogajanja.

59 Založba v/b/z, Beograd, Zagreb, Sarajevo, 2008; v njej izvemo *šokantno resnico*, da je bil Broz *kljub svojemu nedvomnemu šarmu povečini nesrečen in osamljen moški, bodisi zaradi nekaj nenadnih smrti svojih partneric, bodisi zaradi svojega najdaljšega zakona, seveda z Jovanko ...*

60 A. Drulović, Fraktura, Zaprešić, 2005.

61 B. Trbović, Prosveta, Beograd, 1997.

z njim povezanim dogajanjem - vrstijo poročila z raznih prireditev, senzacionalistični *novi prispevki k njegovi biografiji*, fotoreportaže⁶², s slikami bogato opremljeni članki ali feljtoni o njegovem življenju, denimo o njegovi kuhinji⁶³, o Jovankinem prelepem nasmehu⁶⁴ ali rednih telovadnih vežbah. Podobno je v raznih dokumentarci, denimo o usodi njegovega voznega parka (blindiranih mercedesov, rolls-roycov itn.). Prispevki imajo vpadljive naslove tipa *Mit o*

- 62 Glej npr. M. Povše, *Bilo je nekoč*. Dnevnik, Ljubljana, 30. 4. 2005, s. 39.
- 63 Recimo o tem, kako *pestro izbiro gastronomskih bravur* je Broz pripravil svojim visokim gostom – politikom, igralcem, kraljem, diktatorjem – in narobe: sledijo recepti Huseinovega džuveča, recept Jackie Kennedy za šampinjone, pohjene z gosjimi jetrci ipd. (S. Banjanac Lubej: *Skrivnosti Titove kuhinje*. Žurnal, Ljubljana, 30. 11. 2005, s. 43). Ali kako zelo je imel rad, po spominih njegovega osebnega strežaja iz sedemdesetih, danes znanega slovenskega kuharja J. Oselija, *krvavice in ajdove žgance, verjetno zato, kar se je rodil blizu slovenske meje in je bila hrana tam podobna* (D. H.: *Tito in ajdovi žganci*. Žurnal24, Ljubljana, 8. 3. 2008, s. 8). Sicer naj bi Brozu ugajale jedi iz vseh koncev SFRJ – torej *bratstvo in enotnost* tudi v jedilnici!
- 64 To da je bil *najlepši jugoslovanski nasmeh*, oz., na kratko, kar *jugonasme*h.

*Titu znova in silovito vzhaja*⁶⁵, Al je maršal dobro jeo ...⁶⁶, Brozway u Zagrebu⁶⁷, V Srbiji za zapaha spravili Titovega vnuka⁶⁸, Neuobičajen grafit⁶⁹, *Tito jači od Tuđmana*⁷⁰ ali *Tito gre v Hollywood*⁷¹.

Poseben poudarek je na ljubezenskih pikantnostih iz njegovega življenja, njemu kot največjemu hrvaškemu ljubimcu vseh časov je posvečena spletna stran <http://www.iznad18.com/najveci/>⁷². Njegova osebnost še vedno navdihuje nekatere novinarje: nepodpisani uvodničar tednika Dela Več trdi *A Titov duh še živi, resda predvsem globoko v srcih vseh narodov in narodnosti*⁷³, druga pa, da *Države ni več, ostali pa so otip razpokanih sledi zgodovine, duh minljivosti, vonj po brezčasnosti ... Ah, nostalgija*⁷⁴. Posebna pozornost se posveča njegovim potomcem, ki jim mediji vztrajno sledijo: sinu Mišu, hrvaškemu veleposlaniku v Indoneziji, vnukinji Svetlani, zdravnici in humanitarni delavki, vnukinji Saši, režiserki, vnuku Edvardu, o katerem se periodično piše na Hrvaškem in v Srbiji zaradi neke prometne nesreče, in o še enemu vnuku Jošku, ki se pojavlja na raznih prireditvah Brozovih pristašev.

Ob obletnicah njegovega rojstva/smrti se za mnenje o njem sprašujejo ne le politiki in intelektualci, ampak tudi druge javne osebnosti, ki tako medijem zaupajo svoje mnenje o Titu, reporterji se pošiljajo v Kumrovec (k žibelki, v katero ga je položila mama Marija Javeršek, Slovenka)⁷⁵ in na Dedinje. Ne gre brez spektakelskih začimb, recimo pogovorov s kupcem ene izmed Jovankinih limuzin, Brozovim gospodarskim svetovalcem in podobimi. Novinarji poskrbijo za politično korektno uravnoteženost sogovornikov in tako so članki podobni diskusijam *pro et contra*: v Sloveniji mnenju predsednika Zveze borcev dodajo tisto predsednika neodmobranske Nove slovenske zaveze, Brozu naklonjenim estradnikom, športnikom in umetnikom nasprotuje mnenje kakšnega konservativca iz »razumniških« krogov. Sprašujejo pa tudi čisto naključne mimoidoče ali se o njem

65 B. Jokić, Delo, Ljubljana, 10. 6. 2004, s. 12.

66 Nedeljkov, *ibid.*, s. 16, 17.

67 Munjin, *ibid.*, s. 38, 39.

68 bl, Dnevnik, Ljubljana, 25. 1. 2008, s. 27.

69 Namreč *Živio Tito*. S. Hu., Oslobođenje, Sarajevo, 16. 4. 2008, s. 26.

70 Na naslovnici Slobodna Dalmacije; Split, 29. 7. 2008.

71 B. Mehle, Dnevnik, Ljubljana, 30. 4. 2005, s. 38.

72 Podobno je v časopisju z naslovi tipa *Veza s Titom je bila površna*, kot pravi zadnja *Titova ljubica*, ki pa da to ni bila. Dž. Husić, intervju z G. Munitić, Globus, Zagreb, 7. 2. 1992, s. 19.

73 Tito po Titu. Več, Ljubljana, 29. 4. 2005, s. 3.

74 I. Gruden: Muzejska energija nostalgije. Nedelo, Ljubljana, 6. 1. 2008, s. 23.

75 Tito po Titu. Več, Ljubljana, 29. 4. 2005, s. 3. V nekaterih virih je priimek *Javoršek*.

pogovarjajo v kontaktnih oddajah: zanimivo, v eni takih na Radiu Priština ob 25-letnici njegove smrti, maja 2005, so se zlasti starejši radi spominjali njegovih časov, češ da so takrat *dobro živeli*, dobro mnenje o njem pa je imel tudi urednik te postaje Azem Zogaj, saj da je imel Broz odločilno vlogo pri uveljavitvi in krepitvi avtonomije Kosova⁷⁶.

Naslednja zanimivost so »Brozovi prostori«, vsak z njegovo drugačno podobo in zgodbo o njem. V rojstnem Kumrovcu je to *deček s Sotle*. V tej *najbolj znani vasi na svetu*, kakor ga pogosto označujejo, je urejen spominski park oziroma muzej na prostem, ki skoraj ne spominja na to, kdo se je tam rodil: bolj gre za okusno rekonstruirano staro zagorsko vasico z vsemi značilnostmi, ki sta jih ruralno življenje in delo imeli pred dobrim stoletjem. Kompleks štiridesetih objektov se imenuje *Staro selo*: lično je prikazano vsakdanje življenje vaščanov, kmetijska in obrtniška opravila, stanovanjske hiše in obrtni prostori, arhitekturne specifičnosti (slamnate strehe, interieri...), pomembni prazniki, ljudska ustvarjalnost ipd. Lepo pa je vzdrževana tudi njegova spominska hiša oziroma muzej s pregledno zbirko, eno o Brozovem življenju in drugo o njegovi družini, zunaj pa ponovno stoji njegov kip, delo Antuna Augustinčiča iz leta 1947. Spomenik so neznanci dvakrat minirali: julija 2001 neuspešno, 27. decembra 2004 pa mu je eksploziv odtrgal glavo in je bil v popravilu štiri mesece.

Drugače v kraju skoraj ni sledu o *Joži*, če odštejemo prostrana parkirišča pred spominskim parkom, propadajoči kompleks Višje politične šole CK ZKJ in pripadajočega hotela iz leta 1974, njemu v spomin posajenih 88 rdečih javorov, njegovo zapuščeno Vilo Kumrovec in majhno, a bogato založeno prodajalno s spominki⁷⁷ – razen v imenih lokalnega disko kluba *Marshal* in baru *Kod Starog*⁷⁸. Ime tamkajšnje *Ulice Josipa Broza Tita* se je skrčilo v *Ulico Josipa Broza*, osnovna šola *Maršal Tito* pa je postala *Josipa Broza*. V času hadezejevskih devetdesetih se je Kumrovec – tako

76 Z njegovimi besedami: *To je čutili tudi zdaj, saj je Tito Kosovu podaril ime in meje, kar sta glavni prvini vsake države* (STA/B.R.: Četrto stoletja od Titove smrti. POP TV, 24ur.com, 4. 5. 2005, dostop 12. 8. 2005).

77 V njej naj bi bilo na izbiro preko 180 različnih artiklov, večinoma seveda z Brozovim likom (Jurkovič, 2006, 295).

78 Tudi direktorica omenjenega kompleksa je slovenskega novinarja baje prepričevala, da je zanimivo celo naselje, ne le Brozova domačija, in tudi druge prireditve, recimo Zeleni Jurij (Celec, 2005, 15). Tudi sicer dobi človek vtis, da poskušajo tamkajšnji turistični delavci Kumrovec detitoizirati in ga promovirati kot etno-vas; tako je videti tudi vstopnica, na kateri ni sledu o tem, da se je tam rodil Broziroma Še en primer poskusov relativiziranja njegovega lika je manifestacija *Utrka u čast zagorskih velikana*, ki povezuje rojstni hiši zagorskih rojakov Broza in Tudmana in ki ju organizirata turistični skupnosti Kumrovca in Velikega Trgovišča.

kot spomin na Broza - tako rekoč poskušal izbrisati s sveta: izginil je z zemljevidov, iz šolskih učbenikov, celo cestne table okoli te vasi so sneli. No, ljudje so ga obiskovali in ga še obiskujejo: od četrtdo pol milijona na leto v sedemdesetih jih je med razpadanjem Jugoslavije prihajalo le po 125.000, med vojno na Hrvaškem deset tisoč, v zadnjih letih pa jih prihaja že 35.000 na leto (od tega po uradnih ocenah najmanj polovica Slovencev⁷⁹). Po mnogih mnenjih je bilo za vračanje obiskovalcev prelomno leto 2000, ko je na Hrvaškem zmagala socialdemokratska opozicija.

Kumrovec, 2008

Broz iz drugega prostora je *starec, ki je živel polno in uspešno življenje*. A tudi njegova beograjska grobnica na elitni lokaciji Dedinju *Hiša cvetja*⁸⁰ se zdi pozabljena: čeprav solidno vzdrževana je skoraj brez kažipotov, brez častne straže od leta 1992 in brez nekdanjega blišča, svežega cvetja in urejenih gredic⁸¹. Enako je z bližnjim muzejem, v katerem so zbrana nekatera izmed njegovih daril, ki jih je dobival z vsega sveta, in izbor iz več kot dvajset tisoč štafetnih palic, ki jih je prejel za svoj rojstni dan. Nekdanji *Spominski muzej 25. maj* se je preimenoval v *Zgodovinski muzej Jugoslavije*, veliko predmetov iz njega pa se je ob razpadu SFRJ »izgubilo«: največ so si jih baje prilastili nekdanji funkcionarji, ki so ostali brez dela in privilegijev. Dandanes veliko organiziranih turističnih izletov v Beograd nekako samoumevno vključuje tudi obisk tega spominskega kompleksa.

79 B. Celec: Zvestoba od zibelke do groba. Več, Ljubljana, 29. 4. 2005, s. 15.

80 Opozarjam na mitološke konotacije *cvetja* v našem kulturnem okolju, ki so v konstelaciji z *mladostjo* (torej *Hiša cvetja* z *Dnevom mladosti*) – skupne so jim pomladnost, svežina, novost, kreativni potencial, bistveni elementi vsake politične mitologije prehoda. In navsezadnje: tudi sam kraj, Dedinje, je po nekaterih podatkih postavljen na mestu staroslovanskega, predkrščanskega svetišča.

81 Na začetku devetdesetih so Šešljevi radikalcı dali pobudo, da se njegovi posmrtni ostanki umaknejo iz Srbije, celo grozili so, da bodo razdejali *Hišo cvetja* in sežgali truplo. Na hrvaški strani pa je predsednik hrvaške SDP, naslednice ZK Hrvaške Ivića Račan predlagal, da bi jih prenesli v njegov rojstni Kumrovec, kjer bi mu zgradili nov spominski center.

Po poročanju medijev in po uradnih ocenah je zadnje čase največ obiskovalcev med okoli 25.000 na leto ravno Slovencev – recimo leta 2005 več kot dve petini⁸² oziroma celo precej več kot pol⁸³.

Brioni so tretja taka točka »Tito-turizma«, Broz figurira na njej kot *bonvivant*, *dobri gostitelj svetovnih osebnosti in kot preprost možak na dopustu*. Na otočju je od 1984 na ogled stalna razstava *Josip Broz Tito na Brionih*, ki se je ohranila takšna, kakršna je bila postavljena. Na dvesto fotografijah so prikazani njegovo tamkajšnje življenje, delo in prosti čas, saj je tam prebiral polovico svojega časa, opravljal tudi državniške dolžnosti ter sprejemal različne obiske, od politikov do estradnikov. Zraven sta razstavljeni njegov znameniti cadillac, še živi kakadu, njegovo darilo vnučki Saši, in nagačene živali iz njegovega živalskega vrta. V trgovini s spominki so naprodaj običajni produkti: majice z motivi Broza na Brionih, krožnički z njegovo podobo, kape s podpisom, značke in pa brošurica v več jezikih z naslovom *Tito na Brionih*. Na razglednici so zraven gesla *Feel the History of Brijuni* tri fotografije: celotnega arhipelaga, odtisa stopinje dinozavra in Broza v družbi njegovih gostov Elizabeth Taylor in Richarda Burtona leta 1971. Na znamenitosti Brionov, posebno pa njihovo Brozovo obdobje, opozarja že veliki pano na fažanski obali. Maja 2007 je uprava tega nacionalnega parka z družino Broz podpisala pogodbo o komercialni rabi Brozovega imena, žiga in podobe: tako nameravajo prodajati razne spominke, od keramičnih mandarin z njegovim podpisom in keramičnih skodelic z njegovo podobo do zlatih igel z njegovim podpisom. Predstavnica družine Saša Broz je zavrnila, da bo šel denar od prodaje v posebni sklad, ki ga družina ustanavlja za nadarjeno mladino in za zagrebško sirotišnico.

Podobno je na Visu, kjer v turistični ponudbi ob drugih atrakcijah omenjajo tudi *Titovo špiljo*. V Drvarju so 25. maja 2006 odprli obnovljena *Titovo špiljo*, ki naj bi – tako kot v jugoslovanskih časih – privabljala domače in tuje izletnike. Naj sklenem ta prelet turističnih destinacij, ki tržijo Brozovo avro, z referenco na Brešanovo filmsko komedijo *Maršal* (1999), v kateri lokalni podjetnik, sicer antitotist, pragmatično zavoha možnost zaslužka ob prikazovanju *Titovega duha* (očitna aluzija na međugorska *ukazivanja*

82 J. Kontler – Salamon: Med obiskovalci Titovega groba največ Slovencev in najmanj Črnogorcev. Delo, Ljubljana, 25. 5. 2006, 17.

83 Tako tamkajšnja šefinja protokola (Celec, 2005, 16). Po njegovi smrti leta 1980 so se množice dobesedno valile h grobnici: samo do leta 1986 je bilo registriranih 8,8 milijona ljudi in skoraj 2.800 tujih delegacij (Jovanovska, 2002, 32).

Gospe) ter v ta namen organizira razne prireditve, zabave, srečevanja z vidci, ogleda, štafeto, se pravi vse, kar pritiče *političnemu turizmu*⁸⁴.

Broz je dal ime tudi številnim lokalom širom po nekdanji državi. V Sarajevu je njemu posvečen *Caffe Tito*, eno izmed kulturnih zbirališč mladih, ki je pred kratkim spremenil lokacijo in se preselil bliže središču mesta.

Sarajevo, 2008

Zunaj in znotraj je popolnoma opremljen v tem slogu, novi prostori so zunaj in znotraj pobarvani z rdečo, pred vhomom stoji partizanski džip, v katerega lahko sedete in naročite pijačo. Logo je Brozov podpis z zvezdo, najprej opažen že v izvesku bara, potem seveda reproduciran na majicah, kozarcih in skodelicah. V notranjosti najdemo njegove fotografije iz vojnih in povojnih časov, uokvirjene in povečane; potem skladovnico njegovih knjig ali knjig o njem; senčniki za luči so stare čelade vojska, ki jih je premagal; izobešene so tiralice in zgodovinski dokumenti, naslovnice tujih revij z njegovim portretom in številni reliefi; zraven so puške in brzostrelke iz partizanskih časov; velike in nazorne karte položajev in prebojev v bitki na Neretvi; na policah stojijo njegovi kipci, steklenice vina in piva z Brozovimi etiketami; nekaj je tudi ironičnih reinterpretacij

⁸⁴ Ta podjetnik svoje početje utemeljuje z besedami: *Ja bih osobno volio da nam se ukaže sv. Ante, a neće on neg' Tito. Nije baš neko ukazanje, al' šta je tu je. Treba i to iskoristiti.*

(recimo namesto napisa *Coca Cola* stoji z istimi črkami *Josip Broz*); naprodaj so majice z njegovim portretom, vsemu temu primerno so preimenovani tudi razni koktajli (npr. *Long Island Ice Tea* v *Maršal*, *Tequila Sunrise* je *Partizanska eskadrilja*, *Blue Lagoon* je *Valter*, *Pina colada* je *Igmanski marš*, *Kamikazes* je *Desant na Drvar*, *Black Russian* je *Staljin*, *Monkey Brain* seveda *Mussolini* ipd.). Na računu izvemo, da nam je stregel eden izmed *narodnih herojev* (recimo Ivo Lola Ribar), pripis na koncu pa je nezamenljivi *Smrt fašizmu!*⁸⁵

Na avtocesti blizu Paraćina v Srbiji je odprt motel oziroma *Restaurant Tito*, ves opremljen z brezštevilnimi Brozovimi portreti, knjigami, kipi, reliefi, plaketami, gobelini, lesorezi, čutarami, pepelniki, šolskimi preglednicami in z jugoslovanskimi simboli in zemljevidi.

zgoraj:
Južna Srbija, 2008

Podgorica, 2008

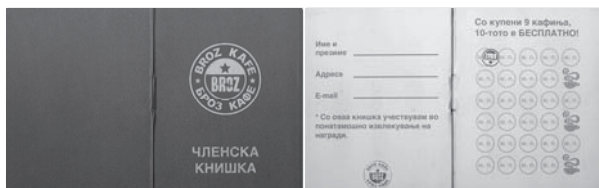

Večina je iz *onih časov*, manj je sodobnih reinterpretacij, na nekaterih je posrečeno upodobljen, na drugih je videti malce ali pa tudi precej komičen. Na eni izmed okrasnih blazin na posebno vidni polici, je ob njegovem portretu napis: *Vrati se – sve ti je oprošteno*. Naprodaj so bedži in kape z njegovim likom in podpisom. Na 25. maj si osebje zaveže okoli vratu pionirske rdeče rutke, pleše se *kozaračko kolo* in slavi spomin nanj, med drugim tudi s *partizanskimi čevapi* (iz mletega mesa, slanine in koruze). Podobno je opremljena skopska restavracija *Pri Maršalu*, *Kaj Maršalot*; v njej so na ogled ikonske slike nekdanje Jugoslavije in Broza o vseh mogočih priložnostih (na sprejemih, v neformalnih

⁸⁵ Če ne omenim drugih drobnjarij, kot so plastične vrečke z njegovim imenom, papirnati robčki, vrečke za sladkor, škatle vžigalic, reklamni letaki ...

situacijah, recimo kako nazdravlja ...), zraven pa so narisane tudi zastave vseh držav naslednic. V Podgorici je *Maršal* ime luksusni restavraciji, ki pa razen kotička z njegovimi portreti, knjigami o njem, njegovimi lično vezanimi *Izbranimi deli* in zvezdo na promocijskem materialu ni izrazito opremljena v nostalgичnem stilu. Bar v središču Umaga, trenutno zaprt, ima prav tako ime *Tito*, okrašen pa je z Brozovimi slikami, razglednicami, priložnostnimi šali ipd.

V nasprotju s temi lokali, ki so estetsko v skladu s *tistim časom* in so polni antikvitet, starih upodobitev Broza in raznih jugoslovanskih relikvij, je leta 2005 v Skopju odprti *Broz kafe*, opremljen neostalgično – Brozova podoba in jugoslovanski simboli so bolj izhodišče novega ustvarjanja. Tako ima lokal dognan logotip v latinici in cirilici, zidovi so polepljeni s stenskimi printi z rdečo zvezdo, bankovcem za sto dinarjev, velikanskimi in retuširanimi fotografijami Broza s pionirji, z brigadirskimi prizori pa z tipičnimi jugoslovanskimi proizvodi iz vsakdanjega življenja, na stenah so stari plakati, v vitrinah pa jugoslovanski bankovci, knjige o Brozu in Jugoslaviji in novi izdelki, ki so naprodaj (skodelice, majice, več vrst kave, džezve, kafetjere, čajniki, vse seveda z logotipom bara, ki ga najdemo tudi na vrečkah s sladkorjem, na prtičkih in plastenkah vode, na vrečkah ipd.). Redni obiskovalci dobijo *člansko izkaznico*, ki je podobna nekdanji pionirski ali partijski, da jim vanjo zapisujejo spite kave: vsaka deseta je zastonj ...

Skopje, 2008

Podobno sta bila opremljena sedaj zaprta *Tito* kavarna (pravzaprav *lokal in športno društvo*) in bar *Nostalgija* v Ljubljani, preživel pa je *Che bar*, v katerem je seveda glavna ikona ta argentinski revolucionar, Broz pa ima svoj kotiček (poln njegovih slik, fotografij, kipcev, knjig ipd.). Nekaj njegovih podob je tudi v drugem ljubljanskem baru, v katerem se zbira predvsem mladina, *Druga pomoč*. Mediji omenjajo takšne jugonostalgичne lokale tudi v Užicah, Kragujevcu, Velenju, Tuzli in v Novem Sadu, v Mariboru pa so s Titovo in jugoslovansko simboliko opremljeni bar *29. november*, *bar KGB* in *Gala Gril* s Titovo sobo, pred leti je bil podoben v Novi Gorici. Tudi v Beogradu je *Tito kafić* poln predmetov

in simbolov iz tistega časa (Hjemdahl, Škrbić Alempijević, 2006, 259). Prav tako v Beogradu si je v frizerskem salonu SFRJ mogoče narediti pričesko *Jovanka*. V Ljubljani je v ustanavljanju muzej nostalgije – za novinarko so najbolj tipični eksponati *fižko, cockta in Tito*⁸⁶.

Srbske železnice ponujajo turistične vožnje na domačih in tujih progah z obnovljenim Brozovim *Modrim vlakom*. Na tem *hotelu na kolesih* je mogoče *absolutno avtentično* podoživljati socialistični luksus, v njem so možne razne prireditve. Cena: *odvisna od sestave kompozicije in zelene destinacije*. Grški lastnik Brozovega *Galeba* je razmišljal, da bi ga preuredil v luksusni *cruiser*, ki bi zaradi svoje zgodovine privabljal turiste (Radovani, 2006, 441, 442) in ga poslal v remont v reško ladjedelnico⁸⁷. V nekdanj *Titovem* Užicu razmišljajo – po vzoru podobnih muzejev postsocialistične nostalgije drugod po vzhodni Evropi – o odprtju muzeja, posvečenega temu času; na podobno idejo je prišel tudi neki podjetnik, ki bi tak muzej postavil v Novem Sadu⁸⁸. V neki zrenjaninski restavraciji so bili v v tednu okoli 29. novembra 2007 prej omenjeni *Dnevi Titove kuhinje* in udeležilo se jih je več sto gurmanov iz vse Srbije. Ob Brozovih najljubših jedeh (recimo pečeni fazan *à la* Jackie Kennedy, riba na način Ernest Hemingway) se je v prostoru, okrašenem z Brozovimi slikami, še plesalo in pelo pesmi *iz Titovega časa*. Organizator, spodbujen z dobrim odzivom, pripravlja podobno za 25. maj⁸⁹.

Takšno rabo oziroma, za nekatere, *zlorabo* Brozovega imena marsikdo kritizira. Njegov beograjski vnuk Joško si prizadeva, da bi družina zaščitila *Tita in njegovo delo pred organizacijami in posamezniki, ki se poskušajo z njegovim imenom tako ali drugače okoristiti*⁹⁰, razmišlja pa tudi, da bi vse, ki po njegovem *zlorablajo* Titov lik, tožil. Mišo in Saša Broz iz Hrvaške sta si prizadevala v skladu z zakonom o avtorskih pravicah zaščititi ime in digniteto svojega deda, ki da se *na veliko prostituirata, kar je nedopustno*. Vsi ti podjetni uporabniki njegovega imena jih niso niti vprašali za dovoljenje niti obvestili, tega pa da družina ne bo več dopuščala. Ustrezni

86 Gruden, 2008, ibid.

87 Ni pa poravnal računov, zato si jo je mesto Reka prisvojila, jo razglasila za kulturno dobro, na njej naj bi uredili muzej. No, ladja pa tačas pospešeno propada, saj ni dovolj sredstev za obnovo.

88 G. Tarlač: »Vrni se, vse ti je odpuščeno!« - Lik Tita v Srbiji. Mladina, Ljubljana, št. 21, 24. 4. 2004, s. 26.

89 Nedeljkov, 2007, s. 16.

90 Jokić, 2007, ibid.

zavod jima je to omogočil in leta 2006 sta za desetletje dobila ekskluzivne pravice do tega donosnega imena⁹¹.

Menjam področje, a še vedno ostanem znoraj kulture titostalgije, torej diskurza, ki ga ustvarjajo in diseminirajo drugim razne skupine in posamezniki: v množično kulturo in umetnost. Primerov takšne *ars nostalgica* je kar precej. Leta 2007 se je zagrebški mednarodni festival novega gledališča Eurokaz delovno preimenoval v *Titokaz*, tekel je pod geslom *Tito – četrtič*, na plakatu pa je bila njegova podoba z enega zadnjih jugoslovanskih bankovcev. Odveč je seveda pripomniti, da sta koncept in program zmotila mnoge na politični in kulturni desnici, kritiki pa su mu očitali, da je bil *umetniško slab in produkcijsko sumljiv*. Po poročanju medijev so predstave *tematizirale okolja, ki jim je Maršal grenil ali lepšal življenje, pa tudi tiste, v katerih je bil Tito povsem abstrakten pojav* (med prve so spadale recimo makedonske interpretacije, med zadnje pa nemške in ruske)⁹² oziroma medtem ko so se eni z *zgodovino samo poigravali, so drugi mislili zares*⁹³, in da je bil to prvi festival, ki se je *preizkusil v preizpraševanju pomena in veličine ikone, ki je 35 let ustvarjala podobo Jugoslavije*.⁹⁴ Njegov lik se je na tej prireditvi pojavil v plesnih in gledaliških predstavah nemškega koreografa Felixa Ruckerta, Branka Brezovca⁹⁵, Ahmeda Al Attara in ruske skupine Akhe. Njegova slika je tudi na naslovnici plakata 12. mednarodnega gledališkega festivala leta 2006 v Pulju in na reklamah za nagrajeni *one woman show* ameriške Hrvatice Ines Wurth *I Miss Communism*.

Naprej, vojvodinski režiser in dramatik Radoslav Zlatan Dorić je napisal humoresko oziroma *našo trpko, nostalgično komedijo*, kot je podnaslovljena, *Kako smo voleli druga Tita*, ki govori o današnjih pogledih na Broza⁹⁶. Slovenska prizvedba te »nostalgično groteskne farse«, kakor so jo označili producenti, je bila v sežanskem in v novogoriškem gledališču

91 N. Sever Šeni: Obitelj Broz zakonom će zaštititi Titovo ime. Večernji list, Zagreb, 22. 6. 2005, splet. izdanje; http://www.finance.si/168163/Titovega_imena_ne_bodo_smeli_ve%EB_zlorabljati; <http://www.nacional.hr/articles/view/29235/>; dostop 12. 8. 2005.

92 J. Boko: J. B. Tito plesač i heroj. Slob. Dalmacija, Split, 4. 7. 2007, s. 30.

93 Munjin, 2007, s. 38.

94 Slunjski, *ibid.*, s. 47.

95 Njegova predstava *Tito – izbrani diagrami hrepenjenja* (napisal jo je hrvaški dramatik Slobodan Šnajder) je v Makedoniji leta 2007 povzročila pravi škandal, saj je tamkajšnje kulturno ministrstvo tik pred premiero s sankcijami zagrozilo nastopajočim, ki so potem noč prebili v gledališču in tako »obranili« predstavo. Zaradi pritiska domače in tuje javnosti je ministrstvo odlok preklicalo, predstava pa je postala pravi hit tudi na tujih odrih.

96 V kontekstu obravnavanega nekaj odstavkov nazaj: v komediji nastopa tudi podjetni lastnik barčka, ki zaradi hude konkurence *tako iz zaje bancije* svojega preimenuje v *Bife pri tovarišu Titu*, in posel mu hipoma zacveti ... (scenarij za to komedijo, Dorić, 2005, s. 8).

Hrvaška, 2006

novembra 2005 in februarja 2006⁹⁷, odrska postavitve pa je bila seveda polna običajnih označevalcev prejšnjega režima in njegovega voditelja; predstave so bile domala na vseh gostovanjih razprodane.

Slovenija, 2005

Na temo Tita je bilo posnetih nekaj filmov, dokumentarnih in igranih⁹⁸. Mediji so poročali, da namerava Sylvester Stallone o njem posneti film, ki naj bi imel tudi *dokumentarno vrednost*, Broz pa da se bo tudi epizodno pojavil v De Nirovi vohunski drami iz časov hladne vojne⁹⁹. Napovedano je snemanje dveh dokumentarnih serij o Brozu¹⁰⁰. Vendar tudi pri tem ne gre vse gladko. Na Hrvaškem sta nedavno *Zveza antifašističnih borcev in antifašistov* (nekdanja *Zveza borcev*) in Saša Broz javno izrazila dvom, da bi razvpiti režiser in direktor hrvaške nacionalne televizije iz hadezejevskih časov Antun Vrdoljak posnel *objektiven* dokumentaren film

97 Glej predstavitevno stran na <http://www.kosovelovdom.si/subsite/index.htm>.

98 Glej seznam na koncu knjige.

99 B. Mehle, Tito gre v Hollywood. Dnevnik, Ljubljana, 30. 4. 2005, s. 38.

100 Jakovina, 2008, s. 56.

o Brozu (saj da je nekoč celo izjavil, da si je na novico o njegovi smrti *natočil šampanjec*)¹⁰¹.

V satiričnih skečih na javnih prireditvah in v televizijskih oddajah ga imitirajo razni igralci. Njegov hrvaški dvojnik Željko Vukmirica je v beli maršalski uniformi na *Dan republike* – seveda SFRJ – leta 2007 v Dnevniku hrvaške televizije čestital za praznik *vsem narodom in narodnostim*, rečno pa se prikaže tudi na *Bolski karnevaladi*. Tudi drugod se Tito – pogosto z Jovanko in pionirčki – pojavlja kot pustna maska na maškaradah.

Slovenski imitator Broza igralec Ivo Godnič nastopa v nekdanjih jugoslovanskih republikah (baje ima najboljši odziv v Bosni, pojavil se je tudi že na kumrovških praznovanjih) že od let 1990, 1991, ko je začel študirati članke in dokumentarni material o njem. Za ta lik se je odločil zaradi *njegove karizme*, k temu pa da ga je napeljalo še več dogodkov.¹⁰² O sebi v intervjuju pravi, da *tudi zdaj govorim kot Tito in mislim kot Tito, ne kot igralec, ki igra Tita*¹⁰³. Godničev namen je *prpelat skozi humor Tita med mlade generacije (...)* *prpelat ga na neka druga vrata skozi politično satiro, skozi humor, skozi moj talent, skozi njegovo karizmo* (N. Močnik, 2008, 16)¹⁰⁴. Zanimivo, da nostalgijo postavlja v ozadje: trdi, da *v prvem planu je osveščanje ljudi, je politična satira* (Ibid., 18). Njegovi nastopi na proslavah, obiskih, obletnicah, televizijskih in radijskih oddajah in podobnih dogodkih so sestavljeni iz slavnostnega prihoda s kabrioletom ali z avtentičnim džipom in spremstvom, včasih celo z *Jovankinim*, in s pionirji, zavrti se himna, potem so na vrsti govor, tiskovna konferenca, druženje in rokovanje z ljudmi ipd.¹⁰⁵ V zvesti imitaciji drže, videza (maršalski bela ali modra uniforma, včasih tudi admiralska, najmanj kvadratni decimeter odlikovanj, bele rokavice), gest, izrazov seveda ne manjka niti obvezna cigara¹⁰⁶.

101 M. Jajčinović: Kalendarski u 21. st., a u svijesti su u Jugoslaviji. Večernji list, priloga Obzor, Zagreb, 26. 5. 2007, s. 14, 15.

102 Mdr. da je Broz umrl prav na Godničev rojstni dan, da je on to napovedal, z natančno uro smrti vred, da ga je kot otrok tridesetkrat videl na poti k rezidenci na Brdo pri Kranju.

103 Intervju z V. Milek: Govorim kot Tito, mislim kot Tito. Delo, sp, Ljubljana, 2. 8. 2003, s. 20. Sicer pa Brozov glas na Godničevem telefonskem odzivniku pravi takole: *Poklicali ste v Hišo cvetja na Dedinju, Užiška 15. Pustite, prosim, sporočilo.*

104 In dodaja, da se je po zmagi desnice na volitvah v Sloveniji precej spremenilo: *Zadnje čase me firme ne upajo vabiti, odkar so belouške na oblasti. Ampak me pa tok več vabijo ta mladina* (Ibid., 19).

105 Glej primer na <http://www.youtube.com/watch?v=RUIzEw99VJE>. Njegov nabiti predsedniški umik na *Dan mladosti* 2002, ko je nastopil kar sedemkrat (od Ljubljane in Dolenjske čez Notranjsko na Kras) glej v Jovanovska, 2002, 44.

106 Godnič omenja v tem intervjuju (2003) tudi nekaj neprijetnih izkušenj, groženj in prepovedi nastopanja, ki jih je doživel v letih imitiranja Broza.

Slovenija, devetdeseta

V devetdesetih je bil v Sloveniji pank bend z imenom *Tito in ekšn*, istrski *Tito's Bojs* se v pesmi o tem, kdo so, predstavljajo s *tito's bojs, tito's bojs!!!! / Tito is dead but they are alive / fight, fight don't let the communism die / some politicians gonna die tonight / tito's bojs gonna join the fight!*. Broz se pojavlja v glasbi goriških jugorokerjev Zaklonišče prepeva, fantov, ki so danes v zgodnjih tridesetih, v videu *Ausländer* popeklektika Magnifica, v videu *Lep dan za smrt slovenskih poprockerjev Dan D* so dokumentarni posnetki z Brozovega pogreba (2008)¹⁰⁷, Broz je tudi v pesmi in videu *Dragi Tito* hrvaških reperjev HZA¹⁰⁸, niških reperjev Di-fense in na naslovnici in v pesmi zabavljavec Korada in Brendija *Pa je šel tovariš Tito* (2000). Tito je umetniška inspiracija tudi mnogim mlajšim vizualnim umetnikom, kot so denimo Barbara Jakše Jeršič (fotografija *Titov trg* iz 2004)¹⁰⁹, Mirjam Marussig (*Which colour do you prefer?*, 2002)¹¹⁰, Jovan Balov (*Portret Tita, Transkript Tito*, 2007)¹¹¹, Arjan Pregl (cikel *Olje na Biblijo in Našega Tita*, 2005–2006)¹¹², Tanja Radež (unikatna kratka majica z likom Broza, 2008)¹¹³, Pino Ivančič (2004)¹¹⁴, Tanja Lazetič (*Hotel*

107 <http://www.youtube.com/watch?v=k-g9H4ZEFkM&feature=related>

108 <http://www.youtube.com/watch?v=sB1ke-LdGFI>

109 Skupinska razstava »Likovno delo kot koncept«, Galerija Kresija, Ljubljana, september 2006.

110 Razstava v klubu Metropol, Ljubljana, maj-junij 2002.

111 Skupinska razstava »Papir – Paperwork«, Galerija Mestnega muzeja Vžigalica, Lj., december 2007. Umetnik svojo umetniško ustvarjalnost – tako beremo v priložnostnem katalogu – »spreminja v kritiko političnih krivic, nacionalizma in rasizma«.

112 Razstava »Abstrakcije«, Equrna, Ljubljana, julij 2006. V tem ciklu je oljno barvo položil na platnice Biblije in knjig, posvečenih Brozu, in tako – po njegovih besedah iz spremnega teksta - simbolično »priliva olje na ogenj« starim delitvam na komuniste in klerikalce.

113 Festival Mladi levi, avgust 2008.

114 Nad njegovim predvidenim performansom na fažanskih *Titovih dnevih*, ki naj bi bil vključeval tudi originalno straniščno školjko iz Brozove brionske rezidence, baje niso bili navdušeni predstavniki turistične skupnosti in borčevskih organizacij in ta predmet je celo izginil, tako da je nastop odpadel (Radovani, 2006, 441, 442).

Kumrovec, 2007)¹¹⁵, G. R. A. M. (*Wenn der Tito stirbt*, 2006)¹¹⁶, Natan (*zorB pisoJ*, kar je potreba brati nazaj, 2007)¹¹⁷, Aleksandar Garbin (*J. B. Tito*, 2004)¹¹⁸, Stane Špegel (*Spo-men/jfiki*, 2007)¹¹⁹, Avstrijec Walter Steinacher (*Souvenirs*, 2008)¹²⁰, kosovska umetnica Alketa Xhafa (performans *Challenging Tito*, 2008), slovenski performerki Eclipse (*Performans presenečenja*, 1999)¹²¹, na razglednicah se najdejo njegove popartistične « reinterpretacije¹²² itn.

Razglednica,
Srbija, 2007

Čaščenje našega Tita se seli tudi v virtualni svet: njemu (in Jugoslaviji) je posvečenih precej spletnih strani. Grem po vrsti. Gotovo najbolj zanimiva je nova virtualna država Titoslavija (www.titoslavija.com); 25. maja 2005 jo je razglasilo sarajevsko združenje državljanov *Mirovna akcija humanistov*, ki se razglašajo za nevladno, nepolitično in neprofitno mirovniško organizacijo. Zapisali so, da *z razglasitvijo republike Titoslavije in njene ustave bo na svetovno politično prizorišče stopila nova, povsem drugačna država, odločena, da ponovno uveljavi zamisli in vizije, za katere se je vse življenje prizadeval Tito*. Namesto meja, parlamenta, zakonov in predsednika ima ta država svojo zastavo (rdeče barve z rumenih krogom,

115 Video delo, Galerija P74, Ljubljana, maj 2007.

116 Razstava in katalog, Pavlova hiša, Portna, Avstrija, jesen 2006.

117 Razstavljeno na 1. bienalu slovenske neodvisne ilustracije, Ljubljana, 2007.

118 Z barvnim plastelinom prekrit bronast kip Broza, razstava v Multimedialnem centru mesta Rovinj, jesen 2008.

119 Večmedijska instalacija, v kateri kip Kristusa iz Ria de Janeira čez rame objema newyorški Kip svobode in Avgustinčičevega Broza; z razstave Podoba prostora, Celje, poletje 2008.

120 Ob njegovi razstavi v ljubljanski galeriji Alkatraz februarja 2008 je bilo poudarjeno, da avtor zato, ker ni bil državljani Jugoslavije v Brozovem času, ni z njegovim likom »neosebno ne čustveno determiniran, zato ponuja pogled z distance«. Pri tem ga ni sta toliko vodili vloga in delo Broza, ampak je s svojo razstavo odprl »razmislek o metodah kapitalistične družbe, ki tudi nasprotnike spreminja v potrošniško blago«. Glej <http://www.metelkova.org/210208.htm>. V kratkem A&Q zapisu izrecno trdi, da »je danes socialistična ikonografija prodajno orodje za prebrisan način oglaševanja«.

121 Festival Kunigunda, Velenje, avgust-september 1999.

122 Recimo na beograjskih Nevelina cards, avtor D. Tanasković.

v katerem je Brozov partizanski portret), himno (uganili ste, *Druže Tito mi ti se kunemo*), ustavo z desetimi členi, potni list (ki za državljane ВИH stane dvajset KM, za druge iz nekdanje SFRJ deset evrov, za tujce pa petnajst evrov), glavno mesto pa naj bi bilo – po besedah *varuha pečata* Titoslavije Jezdimira Miloševića – *v vseh srcih njenih državljanov*. Ustanoviteljem naj ne bi šlo za mistifikacijo Brozove osebnosti, ampak da bi *znova uveljavili njegove ideje in vizije*¹²³.

Svetovni splet, 2005

Na najstarejši takšni strani, ki sta jo 1994 oblikovala mladi slovenski režiser Martin Srebotnjak in Matija Marolt www.titoville.com, so teme razdeljene na *govore, pesmi, filme; fotoalbum; dejstva; knjige, ženske, šale* in na *odzive* - vse v angleščini. Brozu je od *dneva republike* 29. novembra 2004 posvečena tudi stran *Bratstvo* <http://de.geocities.com/opium-zanarod/>. Po sistematičnosti obdelave in naboru informacij gotovo prednjači <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/>, podobno je bilo na sedaj že nedostopni strani <http://www.otpisani.com/>. Zanimiv je beograjski *Yu Centar Tito* <http://yu-centar-tito.5owebs.com/>, kjer je najti natančni seznam aktivnosti, izdanih knjig, raznih linkov in sodelovanja in avtorske tekste o njem. Njegov predsednik je nekdanji generalpolkovnik JLA Stevan Mirković, avtor knjige o Brozu, ki se tudi sicer pogosto oglašča ob dogodkih, povezanih z njim. *Titov blog* marsal.blog.hr prinaša poleg informacij in navezav na druge strani tudi povečini surove diskusije med zagovorniki in nasprotniki pokojnega predsednika, blog titoyugoslavia.wordpress.com pa se bolj *spominja Titove Jugoslavije*. Novogoriški titoisti so imeli nekaj časa stran www.nastito.org, velenjski pa na www.titovo.velenje.org registrirajo pomembne dogodke v tem rudarskem mestu od njego-

¹²³ GLM: Jugoslavija je mrtva, živela Titoslvavija!. Večer, Maribor, 14. 5. 2005, s. 14; B.R.: Milošević ustanavlja Titoslvavijo. POP TV, 24.ur.com, 19. 5. 2005, dostop 12. 8. 2005.

vega nastanka 1953 do danes. Na spletu je od 9. septembra 1999 še ena Jugoslavija, *Cyber Yugoslavia* www.juga.com, s skoraj sedemnajst tisoč »državljeni«¹²⁴. Na družbeni spletni strani Facebook, ki omogoča povezovanje z različnimi socialnimi omrežji, je neki neznani *Druže Tito* virtualni prijatelj veliko ljudem, ki se med seboj nujno ne poznajo. Skratka, Broz dejansko *živi naprej*, tudi kot virtualna kategorija.

124 Glej tudi Perica, 2002, op. 96 na s. 303.

IV. TITOSTALGIČNA KULTURA – *Bila jednom jedna zemlja!!*

U zadnje su se vreme oglasili neki od bezbrojne Titove kopladi te počele javno tvrditi u kastriranim medijima da je Tito bio onaj koji nam je ostavio najbolje zasade.

hrvaški akademik Mirko Vidović, 2007¹²⁵

Obrnimo perspektivo: pravkar navedni inventar kulture titostalgije je treba brati vzporedno, ga primerjati in razumevati skupaj s titostalgično kulturo, torej s podobami, mnenji in ocenami, ki jih ljudje iz nekdane *Juge* kažejo v svojih izjavah in mnenjih v anketah, v vsakdanjih aktivnostih in percepciji, v ulični kulturi in domači ustvarjalnosti. Tako postane jasno, da »revalorizirani« Broz ni le marketinški *trade mark*, tržna niša, popfigura, modna muha ali medijski trik, ampak ena izmed točk na mentalitetni mapi postjugoslovanskih družb.

Najprej o tem, kako je *Stari* pri nekaterih ljudeh še vedno del vsakdanje kulture in prostorske komunikacije: v duhu postmodernističnega *anything goes* in potrošniškega *all inclusive* najdemo njegove slike, reliefe, podobe v mnogih domovih¹²⁶, pisarnah in lokalih. Petrović opisuje, kako so Brozovi portreti ostali v prostorih propadajoče jagodinske tovarne kablov ne kot znamenje apatije, ampak kot ozaveščeno in aktivno politično stališče, spominjajoč na boljše čase podjetja, zaposlenih in vsega kraja (2008a). V mostarski brivnici so poleg velikega Brozovega koledarja ob robove ogledal zataknjene še priložnostne kartice

levo:
Brivnica, Mostar, 2007

desno:
Privatna delavnica,
vzhodna Bosna, 2008

125 Laskavci su gori od lažova. Fokus, Zagreb, 6. 7. 2007, s. 12–13.

126 Zanimivo, tudi tujih levičarjev in Brozovih simpatizerjev.

»partizanskega« Broza, ki so jih ob pomembnih obletnicah izdale borčevske organizacije.

Zelo pogosto pa se njegove podobe pojavljajo zraven artefaktov, ki pripadajo popolnoma drugačnim kulturam (recimo sodobni potrošniški, verski, popularnokulturni, nacionalni pa tudi vsakdanji kulturi prejšnjih časov). Tako v sprejemnem uradu nekega ljubljanskega podjetja najdemo skupaj staro Brozovo sliko, šolsko reliefno karto SFRJ, razpelo, staro podobo Srca Jezusovega in lepoticško s koledarja; v neki bosanski delavnici sta spet skupaj Broz in razgaljeno dekle.

V pisarni nekega slovenskega obrtnika sta ob Brozovih slikah in plaketah pod strešnima oknom kot nekakšna zavesi raztegnjeni stari jugoslovanska in slovenska zastava.

Pisarna,
Ljubljana, 2008

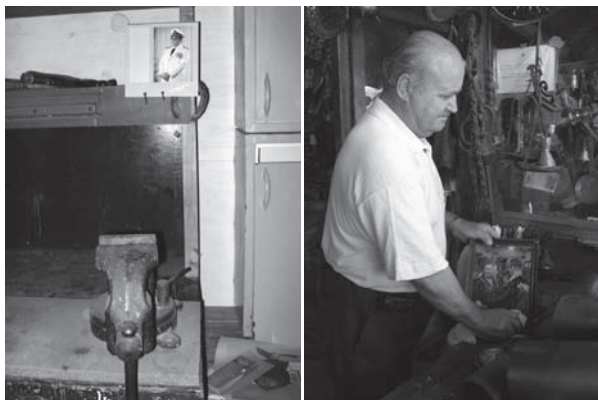
Najbolj bizarno mesto, na katerem sem naletel na njegov lik, je notranja stran krožnika za satelitsko televizijo, s pripisom *Ipak si najbolji – Slava ti* in pa kuhinjska deska za rezanje.

Jajce, 2008

V sodobni družbi se politično poskuša ločiti od intimnega. Tako ni naključje, da je privilegirani kraj osebnih nostalgij prav dom, ta »osebni raj«, pribežališče iz trdega sveta

sedanjosti, iz katerega bežijo nostalgiki. Bivališča in njihov notranji videz (in seveda razni drugi materialni stimulansi) na zelo preprost in učinkovit način evocirajo spomine na preteklost, hkrati pa v skupini uveljavljajo »pomirjajoče podobe njene kontinuitete« (Halbwachs, 2001, 145). Angleška družboslovca Malcolm Chase in Christopher Shaw (1989, 3) pojasnjujeta, da so današnje generacije »izgubile vero v možnost spremembe svojega javnega življenja in so se umaknile v zasebne enklave družine in potrošnje nekaterih 'retro' slogov«. Dom funkcionira kot ahistorični »ograjeni vrt«, *hortus conclusus* – in »glavna funkcija takšnega zaprtega, ograjenega prostora je vedno ustvariti napetost ali dialektiko med znotraj in zunaj, med osebno in javno lastnino, med osebnim in družbnim prostorom« (Stewart, 1993, 68). Sam sem bil priča zanimivemu prizoru na obisku pri begunski, *nacionalno mešani* družini, ki je v Philadelphio pribežala po zadnji vojni: v kleti je bila nad delovnim pultom postavljena uokvirjena slika Broza iz njegovih najboljših let, ki je bila nasploh ena redkih stvari, ki so jih uspeli rešiti in prnesti iz stare domovine¹²⁷. Doma so si ustvarili del tistega, kar so izgubili tam onkraj.

levo:
Privatna delavnica,
Philadelphia, 2008

desno:
Delavnica,
Skopje, 2008

Drug tak anekdotičen dogodek sem doživel v Ljubljani: ob rekonstrukciji nekega starega podstrešja so delavci med odvažanjem nakopičene krame našli tudi Brozov portret in edino njega obesili na steno izpraznjenega prostora. Tretji se je večkrat ponavljal: med fotografiranjem Brozovih slik, koledarjev in podobnega so lastniki delavnic, lokalov ali antikvarji iz svojih pisarn ali shramb prinašali na ogled oziroma na snemanje – ponosno in hkrati s tresočimi rokami – tudi tiste Brozove upodobitve, ki so jim bile najdražje in

¹²⁷ To so mi pokazali kot posebnemu gostu.

so jih imeli spravljeni posebej (potem ko so z njih previdno obrisali prah).

Precej stvari, ki so vezane na Tita, so postale pomembni orientiri oziroma »ničelne točke«, od katerih se presoja *prej ali pozneje, bolje ali slabše, prav ali narobe*. Nekdanji vrhovni miličnik v Sloveniji sodi, da so ob drugem obisku predsednika Busha v Sloveniji varnostni ukrepi hujši *kot v časih Tita*¹²⁸. Ob obisku angleške kraljice v Sloveniji oktobra 2008 je bila približno petino članka posvečena njenima srečanjima z Brozom, ta se pojavi tudi na eni izmed treh fotografij v članku¹²⁹. Proti koncu gradnje avtoceste Zagreb–Reka se je takratna županja tega hrvaškega pristanišča spominjala, kako je bilo na otvoritvi prvega odseka davnega leta 1970, ki ga je jasno prevozila s častnim gostom Brozom¹³⁰. Haaški obtoženec Mladić se je menda skrival v nekdanjih *Titovih bunkerjih* na srbsko-makedonski meji¹³¹. Na koncu pa bom spet postregel z anekdoto. Prijateljica mi je razložila, kako taktno izvedeti starost človeka, ne da bi vprašal po letu rojstva: vprašaj ga/jo pač kaj okoli leta Brozove smrti (to je očitno zelo pomembna časovna točka, kot za Američane umor Kennedyja ali teroristični napad na newyorška Dvojčka)¹³².

Broz je tudi protagonist novih pikrih šal na račun aktualnega stanja. Ena zgodnejših je bila krilatice *Dok je bilo Tita bilo je i šita*. Na žepnih koledarčkih v Bosni in v Makedoniji, na katerih je njegov lik, sem naletel na enak pripis: *Srečna/en je Bosna/makedonski narod, če sem ji/mu jaz edini problem*.

Po izbruhu afere Patria v Sloveniji septembra 2008, ko je bil podkupovanja osumljen tudi takratni predsednik vlade Janez Janša, se je pojavila šala *Tito Partija, JJ Patria!* Na raznih koncih nekdanje Jugoslavije se širijo tiralice v obliki preprostih plakatov oziroma letakov, ki Broza na ironičen način bremenijo hudih zločinov, ki so v bistvu sama dobra dela, njegovi uspehi – skratka, govorijo njemu v prid. Na nepodpisanem plakatu formata A4 iz Ljubljane iz leta 2005 je *Josip Broz – Tito Wanted zaradi utemeljenega suma storitve*

128 I. Potokar: Na cesti huje kot pri Titu – intervju s P. Čelikom, bivšim poveljnikom slovenske policije. *Žurnal24*, Ljubljana, 7. 6. 2008, 6.

129 B. Šalomon: Kako zanimivo, Njeno Veličanstvo prihaja. *Nedeljski dnevnik*, Ljubljana, 19. 10. 2008, s. 2, 3.

130 Takrat ji je dejal, da *samo tako naprej: drugi naj se prepirajo, vi pa le gradite*. J. Dečević, L. Benčić/ЕРЕНА: Nedostaje još samo 14 kilometara ceste. *Jutarnji list*, Zagreb, 28. 6. 2008, s. 8.

131 <http://24ur.com/novice/svet/na-smrt-bolan-tici-v-bunkerju.html>, dostop 20. 8. 2008.

132 O datumu kot okvirju spominjanja glej Halbwach, 2001, 108–110.

vrste *hudih kaznivih dejanj*¹³³. Podoben letak se je pojavil maja 2005 tudi v Subotici: tamkajšnja izpostava ZKJ je Broza iskala *zaradi utemeljenega suma, da ni dopustil prodaje naših tovarn in zemljišč in služenja delavcev tujim gospodarjem*¹³⁴. Makedonski neotitoisti so spisali in širili zelo podoben letak in na njem so bila njegova *kazniva dejanja* strnjena v sedem točk, nanj pa je razpisana nagrada *en milijon* (nečesa, valuta namreč ni bila navedena).

Makedonija, 2008

Broz je motiv tudi nove ulične kulture, grafiterstva in street-arta. Grafite in šablone o njem najdemo na zidovih nekdanjih jugoslovanskih mest – zanimivo, mnogo več jih je v tistih bolj zahodnih. Tu je nekaj primerov: *Tito volim te!*; *Tito ВИH*¹³⁵, *Svi smo Tito*; *Bravar je bio bolji*; *Tito – Smrt fašizmu*, napisano sredi Zagreba v cirilici, s stilizirano podobo človeka, ki meče svastiko v koš za smeti; *Vratite Titovu sliku u škole!*; *TITO PARTIJA SFRJ KPJ OF*, zraven pa zvezda; *Živel tovariš Tito!* s črno, anarhistično zvezdo; *Titota nazaj!*, zraven pa rdeča zvezda in rdeče srce; *Tito vrati se sve ti je oprošteno*, šablonski grafit z »Augustinčičevim« Brozom na rdeči zvezdi itn. Prav tako pa Tita najdemo v novi ljudski ustvarjalnosti, recimo na gobelinah, lesorezih in vezeninah, in na spletu, izpod tipkovnic neznanih avtorjev¹³⁶. Prav te,

133 Ta huda kazniva dejanja so: ker je petdeset let najstrože prepovedoval vojne, lakoto, revščino in šovinizem; ker je delavcem gradil tovarne, stanovanja ter zagotavljal redne plače in solidne pokojnine; ker je vsem zagotavljal pravico do brezplačnega šolanja, zdravstva in pokojnin!

134 STA/B.R., 2005, ibid.

135 Grafit je iz bošnjaškega dela Mostarja, s tem da je *Tito* napisano v latinici, *ВИH* pa v cirilici, kar mu daje še dodaten pomen glede na to, da je mesto etnično razdeljeno in da v njem skoraj ni več srbskega prebivalstva, ki je pred vojno tvorilo devetnajst odstotka Mostarcev.

136 Na spletu najdemo veliko doma narejenih videospotov, v katerih so kombinirani prizori iz časov partizanstva in socialistične Jugoslavije, dokumentarnih posnetkov,

torej kipce, vezenine, slike in podobno, ki so jih moji sogovorniki in intervjuvanci naredili sami ali njihovi bližnji, še posebno skrbno pazijo in vedno ponosno povejo, da je to delo njihovih rok.

levo:
Prizren, 2008

desno zgoraj:
Ljubljana, devetdeseta

desno spodaj:
Brčko, 2008

Na nekaterih primorskih hribih se še vedno belijo velikanski kamniti napisi (nad obmejnimi Renčami, nad Branikom, nad Novo Gorico, na hribu Kokoška med Bazovico in Lokvijo na Krasu, pa nad Dekani), ki jih Brozovi privrženci obnavljajo in ki se vidijo daleč naokrog, nekateri tudi na italijanski strani. Usoda prvih treh je kljub prostorski bližini (so v polmeru vsega kakšnih petnajstih kilometrov) zelo različna. Začel bom s tistim nad Branikom, na hribu Golovec: piše preprosto *Tito*. Postavljen je bil leta 1953 ob prihodu Broza na manifestacijo na Okroglici zaradi zaostritve tržaškega vprašanja. Naslednja desetletja so ga obnavljali, dokler se okoli leta 2000 nad njim niso znesli neznani storilci. Krajani so ga takoj obnovili, na dan zmage desnih strank na volitvah oktobra 2004 pa so ga sistematično uničili. To da so storili novogoriški in lokalni desničarji, ki so prišli ponoči, organizirano, z avtobusi, med njimi da so

odlomkov iz filmov, v vseh pa prednjačijo podobe Broza; glasbena podlaga je bodisi kakšna partizanska ali proletarska pesem ali pa ponarodela popskladbica o Jugoslaviji in Titu (Balaševićeva, Čoličeva). Glej primere na <http://www.youtube.com/watch?v=eWeVB7eBJj4>, <http://www.youtube.com/watch?v=rgjSNUg492M&feature=related>,

<http://www.youtube.com/watch?v=HseznUKNvsA>

<http://www.youtube.com/watch?v=Sy4bEvKqjgl&feature=related>

<http://www.youtube.com/watch?v=1H2Non8j4CQ&feature=related>,

<http://www.youtube.com/watch?v=LrNwXioWXUc&feature=related>,

<http://www.youtube.com/watch?v=JCAL7z1vrz8&feature=related>,

<http://www.youtube.com/watch?v=7LuRz3ongl8>, na katerem mu prepevajo severnokorejski otroci, ter <http://www.youtube.com/watch?v=l8ps5BjQjI&feature=related>

s slikami iz pogreba.

bili tudi italijanski neofašisti, udeležen pa da je bil tudi lokalni župnik¹³⁷. Po podatkih takratnega predsednika krajevne skupnosti so se krajanji na to nemudoma odzvali in že čez nekaj dni zbrali denar in material ter napis s prostovoljnim delom zabetonirali in ga ponoči tudi stražili¹³⁸. Med tistimi za napis in onimi proti napisu se je v kraju razvila napeta polemika. Na očitke o nelegalnosti posega oziroma temu, da napis nima dokumentacije, so zagovorniki odgovarjali, da je nimajo tudi številne kapelice na območju Branika. Od takrat je napis nedotaknjen, na 25. maj je na njem baklada, torej z baklami izpišejo Titovo ime. Tisti za napis (lokalni prebivalci, tudi mladina, lovci, zamejci, Brozovi privrženci iz drugih delov Slovenije) so pristojnim organom nedavno tudi poslali pobudo, da se zavaruje oziroma uvrsti med kulturne spomenike¹³⁹.

Slovenija, 2008

Tisti *Naš Tito* na Sabotinu nad Gorico iz leta 1978 z dimenzijami 25 x 100 sto metrov, ki gleda tudi na sosednjo italijansko stran, je še posebno kontroverzen in je bil po vstopu Slovenije v Evropsko unijo 2004 – *nota bene*, ne od osamosvojitve 1991! – večkratna tarča njegovih nasprotnikov. Napis je bil do nedavna vzdrževan in čiščen, dokler ga ni na trinajsti rojstni dan samostojne Slovenije junija 2004, torej mesec dni po vstopu Slovenije, anonimna skupina izbrisala in s kamni izpisala *Slo*. Za akcijo menda stojijo razvpiti goriški desničarji, povzročila pa je ostre odzive krajanov in ZB NOB – njen goriški predsednik je izjavil, da *Primorci se s Titom ponašajo, saj so z njim prvič občutili svojo državo*¹⁴⁰. Marca 2005 je socialdemokratski podmladek s podporo starejših kolegov iz te stranke stvari spet postavil na svoje mesto, torej *Naš Tito*, a le nekaj dni pozneje je tam stal zagonetni *Naš Fido* (pes *Fido? Fidel*, po Castru?), to pa so prvi spet premešali v *Naš Tito*. Iz italijanske Gorice so se

137 Ko so ga nekoč zalotili, da razmetava kamne, se je izgovoril, da se rekreira po hribu.

138 Intervju z Edvardom Bizjakom, 13. 8. 2008. Glej tudi zapis S. Gačiča: Kamniti grafiti. Mladina, Ljubljana, 5. 7. 2004, s. 32, 33.

139 Intervju z E. Bizjakom, 13. 8. 2008.

140 Gačič, 2004, s. 32.

jele oglašati desničarske stranke in podmladki (Nacionalna liga¹⁴¹, Naprej Italija, desničarska mladinska organizacija Azione Giovani¹⁴²). A zgodba se tu ne konča. Leta 2006 je iz *Naš Tito* nastal *Naš TIGR*, kratica medvojne organizacije projugoslovanskih slovenskih in hrvaških antifašistov onstran rapalske meje, a se kmalu spet povrnil v staro obliko, *Naš Tito*. Za tem je del zemljišča, na katerem stoji napis, kupil lokalni desničar, zanj zastavil svoje imetje in ga s privrženci uničil, tako da je napis danes tako rekoč neprepoznaven, zaraščen (Komel, 2008a). Kakor koli, od leta 2005 se na predvečer prvomajskih praznikov tja napotujejo titovci iz obeh strani meje in tam s prižganimi baklami spet izpisujejo ime *Tito*, nekateri nosijo prepoznavne socialistične rekvizite (zastave, kape), Novogoričane je k bakladi leta 2007 vabilo tudi letalo z napisom *Naš Tito*, ki je obletavalo mesto. Pobudo je dala sekcija *Maj 45* novogoriške Zveze borcev. A na poti so jih pričakali nasprotniki, ki so jim hoteli preprečiti to prireditev, celo ogradili so teren, padlo je nekaj ostrih in grobih besed, tako da je morala posredovati policija, ki se je postavila med obe skupini.

Čisto drugače je na Fajtovem hribu nad tradicionalno antifašističnimi Renčami. Tam je bil *Tito* postavljen takoj po vojni, pozneje in na sosednjih hribih pa še *Kardelj* in *FLRJ*. Medtem ko sta ta druga dva kmalu propadla, ker zanju nihče ni skrbel, je prvi ostal in ga vseskozi obnavljajo – celovito so ga obnovili leta 2006, ko so ga prebarvali s posebno obstojno raztopino apna in soli. To delajo, skrivaj, njegovi lokalni privrženci, spet je med njimi precej mladih. V nasprotju s prejšnjima dvema napisoma ta nikoli ni bil poškodovan, niti ni bilo pobud ali pritiska za njegovo odstranitev¹⁴³. Da povzamem: te tri napise povezuje dvoje. Prva je nekakšno konspirativno ozračje, ki vlada, kadar jih uničujejo ali obnavljajo, na obeh straneh: bodisi zaradi nerazumevanja drugih ljudi, sokrajanov, bodisi zaradi nasprotovanja sedanje oblasti in raznih inšpekcij. Veliko je govoric, očitkov, nejasnosti, in vse to sem občutil tudi med nabiranjem podatkov in v pogovorih z ljudmi, ki so glede tega raje ostali anonimni. Druga povezovalna nit teh treh pa je pohod, ki ga zadnje štiri, pet let na 25. maj pripravljajo lokalni levičarji in borčevske organizacije, iz Slovenije in iz zamejstva: med udeleženci je

141 Po kateri *Ime Tito ne izraža nič drugega kot teror*; glej <http://www.leganazionale.it/gorizia/comunica/035-090305.htm>.

142 Njen predstavnik trdi, da je bil napis *simbol sovraštva*; glej <http://www.azionegiovani.org/scompare-la-scritta-nas-tito-dal-monte-sabotino>.

143 Intervju s predstavnikom skupine krajanov, ki skrbijo za napis, ki je hotel ostati neimenovan, 13. 8. 2008.

tudi veliko mladih. Začne se pri braniškem *Titu*, nadaljuje pri nekaj drugih pomnikih NOB, druga postaja je oni renški, potem se gre še na Sabotin, na uničeni *Naš Tito*. Na vsaki izmed postaj je krajša spominska slovesnost, leta 2006 je na sabotinski govoril tudi *Tito – Godnič*¹⁴⁴.

Naj tem primerom dodam še nekaj iz drugih delov nekdanje federacije. Nad Mostarjem so nekdanji kamnitni napis *Tito volimo te* spremenili v *BIH volimo te*. Na starodavni trdnjavi nad Prizrenom je nekoč bil velik napis *Tito* iz žarnic na posebnem ogrodju, da ga je bilo videti po vsem mestu; sčasoma je propadel, tako da je danes ostalo le še ogrodje črke O. Na hribu med istrskima Rašo in Barbanom so napis *Tito* v devetdesetih večkrat uničili, celo minirali, ter ponovno obnovili in zabetonirali, tako da je zdaj že nekaj let enak. Zadnji mi je najzanimivejši, o njem mi je pripovedovala mlada Zagrebčanka, ki me je prosila, naj zamolčim točno lokacijo. Med dvema malo višjima blokoma v središču mesta, v katerih živijo povečini upokojenci, je majhen park z nasadom vrtnic in samo stanovalci višjih nadstropij lahko vidijo, da je izpisano ime *Tito*. Stanovalci vsa ta viharna postsocialistična leta to skrivnost ljubosumno varujejo, tako da je napis tak, kakršene bil¹⁴⁵.

V mnogih slovenskih mestih so se ohranile ulice in trgi z Brozovim imenom, mdr. v Velenju, Kopru, Postojni, na Jesenicah, v Senovem, Ratečah, Radencih, Logatcu, Mariboru, v Ajdovščini ima glavni trg novo ime *Lavričev trg*, ostala pa je stara tabla *Titov trg*. Ulice, trge, parke ali obale *Maršala Tita* ali *Josipa Broza Tita* imajo v črnogorskih mestih Podgorica, Rožaje, Bar in Ulcinj, v BiH v Tuzli, Sarajevu¹⁴⁶ in Mostarju, v Srbiji pravzaprav le v Vojvodini - v Bečeju, Kanjiži, Subotici, Bački Topoli in Vrbasu, v Makedoniji v Skopju, Gevgeliji, Tetovu, Velesu in Strumici in na Hrvaškem v Varaždinskih Toplicah, Zaprešiću in v Zagrebu¹⁴⁷, največ pa v Istri: v Raši, Rabcu, Labinu, Pulju, Umagu, Opatiji in Fažani, kjer so leta 2007 po enajstih letih delu mestne obale vrnili ime *Titova riva / Riva Tito*.

144 Glej fotoreportažo na <http://www.kulturmidom.it/dom/gallery/thumbnails.php?album=6&page=1&sort=nd>, dostop 6. 6. 2008.

145 Intervju, 9. 9. 2008.

146 Bili so predlogi, da bi tamkajšnje *Ulico maršala Tita*, ki je ena izmed glavnih, preimenovali v *Ulico Alije Izetbegovića*, a so bili Sarajevčani odločno proti temu, na ulico postavili pano s sliko Broza in napisom *To je Ulica Maršala Tita* – in ostalo je staro ime.

147 Prav tam, v Zagrebu, je bil 9. februarja 2008 organiziran desničarski protest, na katerem so zahtevali spremembo imena *Trga Maršala Tita* v *Kazališni trg*, kontrademonstracije pa so pripravili mladi antifašisti, ki so preprosto vzklikali *Tito, Tito...* <http://www.24sata.info/10045>, dostop 12. 5. 2008. Že prej so ga hoteli preimenoovati v *Tudmanov trg*.

levo:
Fažana, 2008

desno:
Podgorica, 2008

V Skopju in Bitoli se po njem imenujeta tamkajšnji gimnaziji, v Skopju pa ima tamkajšnji kovinarski zavod že od maja 1945 ime po njem (*Metalski zavod Tito*): tudi novi lastniki iz tujine tega imena niso spremenili.

Skopje, 2008

V istrskem Rabcu skrbijo tudi za nasad 88 njemu posvečenih oljk, v Ljubljani je na *Poti spominov in tovarštva* prav tako v njegov spomin zasajenih 88 dreves, v Labinu pa je na visoki kovinski konstrukciji nad vhodom v sicer zaprti rudnik še vedno velik napis *Tito*¹⁴⁸.

Ljubljana, 2008

Njegovi preživeli spomeniki¹⁴⁹ – denimo v Velenju, Sarajevu, Skopju (na dveh lokacijah, pred gimnazijo in v omenjenem zavodu), pa seveda v Kumrovcu in na Dedinju

¹⁴⁸ Tudi sicer je v tem mestecu veliko pomnikov Brozu, recimo grafitov tipa *Tito hvalati s podpisom Petar, 8 god.*, *Dosta je EU šita želimo Tita* ali *Bilo bi časno živjet opet s Titom*.

¹⁴⁹ Po spremembi režima in razpadu Jugoslavije je bilo odstranjenih, uničenih, oskrunjenih, ukradenih ali poškodovanih več tisoč spomenikov in obežij NOV, socializma, Jugoslavije, njenih voditeljev, junakov in seveda predsednika Broza.

– so ob njegovih obletnicah okrašeni s cvetjem, predvsem rdečim.

V Labinu so na 60. obletnico osvoboditve mesta aprila 2005 odkrili edini popolnoma nov spomenik Brozu, delo lokalnega kiparja Mateja Čvrljaka. Pobudo je v imenu lokalne borčevske organizacije in društva Josip Broz Tito dal njihov koordinator za Istro Ruđero Faraguna leta 1997, si postopoma pridobival podporo mestnih oblasti, tako da je bil leta 2003 kip postavljen najprej v lokalnem muzeju, dve leti pozneje pa na svojem sedanjem mestu¹⁵⁰.

levo:
Sarajevo, 2007

desno:
Velenje, 2008

V Skopju je dogajanje okoli Brozovih pomnikov v zadnjih letih precej pestro. Uradno poimenovano *Ulico maršal Tito* v najožjem središču so mestni oblastniki neuradno spremenili v *Ulico Makedonija*, tako da so na njej table z obema imenoma. Brozovi častilci so leta 2007 tam blizu postavili spomenik, a so ga morali po treh dneh umakniti in med demontažo poslušati glasne kritike mimoidočih, naj ga vendar pustijo tam. Pridobiti želijo tudi odstranjena spomenika, ki sta nekoč stala v sobranju in v vojašnici Maršala Tita, a ju pristojni na obeh mestih zavračajo. Vseeno pa so pred Brozov kip pred Gimnazijo Josipa Broza Tita leta 2000 postavili trikoten kamen z Brozovim reliefom in imenom ter 25. maja 2003 še eno manjšo spominsko ploščo z njegovim imenom, letnicama rojstva in smrti in napisom *Od državljanov, ki spoštujejo njegov lik in delo*.

Posebno pozornost pa si zaslužijo »romanja« v njegov rojstni kraj in na grob in udeležba na raznih proslavah, ki so posvečene njegovemu spominu. O proslavah nove *Štafete*

¹⁵⁰ Na otvoritvi je pred zbrano množico govoril sam iniciator, gosti so bili lokalni župan, predsednik istrske županije in Brozova vnukinja Saša, sledil je za takšne priložnosti standarden kulturni program. Osebni intervju z R. Faraguno, 3. 7. 2008.

mladosti poročajo od vsepovsod. V črnogorski Tivat že več let prihaja iz raznih krajev (iz Lazin, Virpazarja, Nikšiča), njena stokilometerska pot je vodila skozi nekaj mest (Podgorica, Cetinje), po poročanju medijev jo je pričakalo nekaj deset tisoč ljudi, inscenacija je bila takšna kot nekdanj, torej špallir, sklepna proslava na *Obali maršala Tita* pa je vključevala tudi govore in pesmi v slavo Brozu, ljudske igre, oglasile so se sirene z ladij, udeležence so preletela šolska letala, štafeto pa so izročili Mirku Perkoviću, ustanovitelju nevladne organizacije *Generalni konzulat SFRJ iz Tivta*¹⁵¹, pozneje pa Brozovemu imitatorju. Ista institucija je ob 25. obletnici njegove smrti v časopisju objavila njegovo osmrtnico s fotografijo v maršalski uniformi, napovedali pa so tudi nogometno tekmo dveh moštev, ki naj bi predstavljali Crveno zvezdo in Hajduk, ki sta se takrat leta 1980 ravno pomerili, tekma pa je bila prekinjena¹⁵². Perković si tudi sicer prizadeva za promocijo Tivta kot *jugoslovanskega glavnega mesta*¹⁵³.

Otvoritev spomenika, Labin, 2005

Nekaj lokalnih društev in podmladkov levih strank je na *dan mladosti* v letih 2003 in 2004 v Dolu pri Ljubljani organiziralo občinsko *štafeto*, seveda s pionirji in ansamblom *Maršali*. Podobno so se v zadnjih letih organizirali študentje in mladi iz Planine pri Sevnici, pa iz Šentjurja, ki so štafeto iz Kumrovca prinesli v Velenje (pripravili so razstavo, svečani sprejem štafete z obveznimi pionirskimi uniformami ipd.), v Litiji je bil *Tek mladosti*. Leta 2008 je bila taka prireditev v vasi Lokavec nad Ajdovščino: častna gosta sta bila imitatorja Tita in Jovanke, organizatorji in nekateri udeleženci so bili oblečeni v pionirčke, jedle so se balkanske

151 Ta slavnostni govornik je Broza ogovarjal z *ljubljeni naš tovariš Tito* in se mu zahvalil za *brezskrbno otroštvo, srečno in veselo mladost ter življenje, dostojno človeka, v najlepši državi na svetu* (B. Jokić: Mit o Titu znova in silovito vzhaja. Delo, Ljubljana, 10. 6. 2004, s. 12). O konzulatu glej <http://www.konzulatsfrj.com/>.

152 STA/B.R., 2005, *ibid.*

153 Novačić, *ibid.*

jedi (od čevapčičev do kruha in soli za dobrodošlico), poslušali *trubače*, seveda pa ni manjkala niti izročitev štafete mladosti¹⁵⁴. *Dan mladosti* in *dan republike* se redno praznujeta tudi v ljubljanskem alternativnem centru Metelkova, mizanscena je podobna kot na drugih takšnih prireditvah, le da je cepljena na tam močnejšo subkulturno in subpolitično vsebino – recimo na pank koncerte, estetiko *do-it-yourself* plakatov oziroma vabil itn.

Za praznovanje dneva mladosti organizirajo *Tito fest* v znamenju njegove devize *Mi smo more krvi prolili za bratstvo i jedinstvo naših naroda. E nećemo nikome dozvoliti da nam dira ili da nam ruje iznutra, da se ruši to bratstvo i jedinstvo*. Šlo pa naj bi za *nostalgično obujanje spominov tovarštva in mladosti* (čeprav noben izmed bendov ne igra jugonostalgije glasbe). Tak koncert je pred leti organizirala tudi kumrovska mladina. Brozu in Jugoslaviji posvečene dneve na razne načine praznujejo tudi v nekaterih bifejih in lokalih (npr. Trubar v Ljubljani).

Plakata, Alternativni center Metelkova, Ljubljana, devetdeseta

V tednu okoli 25. maja organizirajo v istrski Fažani pod pokroviteljstvom tamkajšnje turistične skupnosti tradicionalne *Titove dneve*, niz kulturnih, športnih in folklornih prireditev in zabavo z imenom *Titova fešta*, seveda z obvezno štafeto in slavnostnim sprejemom. Precej je tudi drugih, komercialno donosnih »spominskih žurov«. V Doboju so na njegov rojstni dan organizirali *Tito party 2007*, plesali so *kozaračko kolo* in partizanske plese¹⁵⁵ ter pili *pijačo vaše in naše mladosti – cockto*. Beograjsko *Združenje za negovanje tradicij*

154 AT: Obudili praznovanje ob dnevu mladosti. Primorske novice, Koper, Nova Gorica, 27. 5. 2008, s. 5.

155 A. Kupanovac: 6 štafeta za pokojnog maršala J. Broza!. Večernji list, Zagreb, 26. 5. 2007, s. 56.

mladinskih delovnih akcij že nekaj let praznuje Brozov rojstni dan na osvobojenem ozemlju v nekem tamkajšnjem klubu, pozneje pa se udeleženci odpravijo v *Hišo cvetja*. »Mini« štafeto mladosti organizirajo tudi v Skopju, kjer je osrednja prireditvev, ki se je po navedbah organizatorjev udeleži od tisoč do dva tisoč ljudi, ob njegovem spomeniku pred Gimnazijo Josipa Broza Tita v središču mesta; tam pripravijo tudi kulturni in glasbeni program (s standardnim naborom jugoslovanskih pesmi) in seveda govore. Zelo podobno je v Zrenjaninu, Subotici in v Novem Sadu (tam stoji za vsem podmladek Lige socialdemokratov Vojvodine), obletnico njegove smrti pa komemorirajo tudi ob njegovem sarajevskem spomeniku.

Posebno svečano je v Kumrovcu, kjer proslave prirejajo omenjena Titova društva in borčevske organizacije. Bolj množično so obiskane prireditve ob okroglih obletnicah rojstva ali smrti: leta 2004, na 112. obletnico rojstva se je zbralo okoli pet tisoč obiskovalcev, naslednje leto, na komemoraciji ob 25. obletnici njegove smrti 2005 pa od osem do deset tisoč (spet, med njimi največ Slovencev). Nekaj let je bil naslov prireditve *Dan mladosti – radosti* in *V mladosti je radost, v radosti je mladost*. Posebno svečano so tam praznovali Brozov 115. rojstni dan leta 2007: predstavniki vseh republik raznih starosti (od starejših *tovarišic in tovarišev* do najmlajših, *pionirk in pionirjev*) so na njegov grob pripeli s šestimi štafetami; počastit ga je prišlo več tisoč predstavnikov borčevskih organizacij in drugih oboževalcev¹⁵⁶, leta 2008 – na »navadno« leto, brez obletnic – pa je bilo po poročanju medijev obiskovalcev že okoli deset tisoč. Med njimi je čedalje več mladih, ki tudi aktivno sodelujejo v programu – mediji so tako leta 2004 poročali o »pravem deliriju« med zbranimi po ganjenem nagovoru petindvajsetletnice, ki je govorila v imenu zveze Brozovih društev (Radovani, 2006, 437, 438)¹⁵⁷. Podobno je na vsako obletnico smrti na komemoraciji na Dedinju: na zadnji taki prireditvi leta 2008 je prišlo več tisoč obiskovalcev in šest štafet iz vseh nekdanjih republik, vsak izmed prinašalcev je na koncu povedal nekaj vzhičenih besed. Izročili so jih Brozovem vnuku Jošku. Ta je v svojem govoru ironično navajal: *Tito je za nekatere kriv za vse. Kriv je za mostove, ki so jih gradili, danes pa ne morejo zgraditi niti enega. Kriv je za zdravstvo, ki*

¹⁵⁶ Kupanovac, 2007, ibid.

¹⁵⁷ Zgovorna sta citata iz njenega govora: *Nisi bil le vojskovodja, ampak tudi naš oče, ki nas je hranil z ljubeznijo.* in *Moramo oživljati podobo in pomen našega tovariša Tita in se ne bati sovraštva nasprotnikov. To njihovo sovraštvo še krepi našo ljubezen do resnice.* (<http://www.danas.co.yu/20040525/dijalog1.html>, dostop 12. 8. 2008).

je bilo brezplačno, danes pa si ga ne morejo več privoščiti. Kriv je za tovarne, ki so se gradile ... Kriv je za vse, česar ne morejo več ponuditi svojemu narodu¹⁵⁸.

Naj sklenem: program teh zletov je ponavadi zelo standarden¹⁵⁹: udeleženci tudi z videzom, gestami in pozdravi (s »partizansko« stisnjeno pestjo ali z »vojaško« iztegnjeno dlanjo ob sencih z besedami *Smrt fašizmu, sloboda narodu!*) asociirajo na *Titove čase*. Nekateri udeleženci (tudi otroci) nosijo dele ali komplete partizanskih, vojaških ali pionirskih uniform¹⁶⁰, odlikovanja, titovke, rdeče zvezde, rdeče rutke ali značke z Brozovim likom, drugi pridejo »v civilu«, a praznje oblečeni, vijejo se jugoslovanske in partijske zastave in transparenti, panegirikom domačih in tujih govornikom se pritrjujejo z gromkim ploskanjem in vzkliki *Tako je!* ali *Živel tovariš Tito!*, navzoči se ogovarjajo s *tovarišicami/tovariši*, med aplavzi se skandirajo Titovo ime, fotografirajo se ob Brozovih kipih, pred spominskimi prostori, drug z drugim, iz zvočnikov se razlegajo njegovi govori (zlasti oni svarilni pred notranjimi razprtijami!) in partizanske/jugoslovanske pesmi¹⁶¹, včasih nastopajo imitatorji (recimo Godnič) ali pa folklorne skupine, polagajo se venci in šopki rož in prižigajo sveče, pleše se kolo itn. Starim hvalnicam se pridružujejo nove. Udeleženci so na teh praznovanjih povečini aktivni - torej ne prihajajo le »poslušat, gledat in ploskat«, ampak dejavno participirajo v praznovanju: plešejo, pojejo, skandirajo, sodelujejo v govorih itn. Poleg insignij titoizma, Jugoslavije in socializma je med udeleženci mogoče opaziti tudi druge, ki so tem ideološko blizu: recimo Cheja, mavrične zastave (znamenje pacifizma, strpnosti, sprejemanja drugačnosti), alterglobalistične simbole in videze. Zanimivo, medtem ko je ob teh priložnostih pred njegovo hišo v Kumrovcu oziroma pred njegovo grobnico na Dedinju živahno, glasno, se v teh dveh prostorih dobesedno šepeta. V večini govorov najdemo, hm, dobesedno »rdečo nit«, namreč ob povelečevanju Brozove osebnosti, socializma in Jugoslavije tudi izrecno obsojanje sedanjih režimov, ki da temeljijo na nacionalizmu,

158 A. Delić: *Živel Dan Mladosti!*. Mag, Ljubljana, 28. 5. 2008, s. 58.

159 Kot so standardni tudi očitki, ki letijo nanje: še letos je predsednik hrvaškega društva obolelih veteranov *Domovinske vojne* državnemu tožilstvu podal kazensko ovadbo zoper organizatorje in domače in tuje udeležence proslave *dneva mladosti* v Kumrovcu 25. maja zaradi *kršenja ustave, zakonov, resolucij in drugih pozitivnih predpisov hrvaške države* (S. Galjot: *Uvredljiva simbolika i retorika*. Fokus, Zagreb., 11. 7. 2008, s. 36, 37).

160 Med njimi celo sedemdesetletnice, ki, mimogrede, v svojem otroštvu tega še niso mogle nositi ...

161 Med njimi seveda prevladujejo klasike *Računajte na nas*, *Družje Tito ljubičice bjela*, *Ide Tito preko Romanije*, *Padaj silo i nepravdo* ...

razpihovanju sovraštva, izkoriščanju ljudi, divji privatizaciji, korupciji, apatiji državljanov itn. Odveč je pripomniti, da prireditve spremlja precej prodajalcev spominkov, starin in turističnih izdelkov na posebnih stojnicah ali kar ob poti – v Kumrovcu prvi, ki ponujajo Brozove značke, priložnostne pripone in trakce z jugoslovansko zastavo, pristopijo h gostu že takoj na parkirišču.

Društva z njegovim imenom, posvečena ohranjanju imena in dela Josipa Broza Tita klijejo povsod po nekdanji federaciji. Zelo dobro so organizirana na Hrvaškem, kjer zvezo vseh teh društev vodi Tomislav Badovinac. Nastajati so začela sredi devetdesetih, leta 2005 jih je bilo po njegovih podatkih dvanajst¹⁶², tri leta pozneje pa že okoli dvajset, od tega samo v tradicionalno antifašistični Istri deset¹⁶³. V Postojni je igralec Godnič nedavno ustanovil *Domoljubno društvo maršal miru Tito*, ki naj bi *negovalo vse pozitivno, kar nas je Tito učil*¹⁶⁴, podobna društva pa se ustanavljajo tudi v Kranju in Velenju¹⁶⁵. V BiH vodi podobno *Zvezo društev* nekdanji predsednik predsedstva SFRJ Raif Dizdarević, najti pa jih je mogoče v vseh tamkajšnjih večjih mestih (v Sarajevu, Zenici, Veliki Kladuši, Bugojnu, Travniku, Banjaluki, Doboju, Orašju, Jajcu itn. – menda jih je okoli trideset s sedem tisoč člani, imajo pa tudi svojo spletno stran <http://www.tito.ba/start.htm>). Vsa ta društva iz nekdanje SFRJ so

Hrvaška, 2008

162 Z okoli 4200 člani (Podkrižnik, 2005, ibid.).

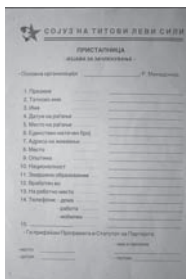
163 Tako trdi njihov koordinator za Istro Faraguna (osebni intervju 3. 7. 2008), v vsakem da jih je okoli 250–300.

164 M. Hrastar, V. Pirc: *Ljubi diktator – Ljubiti, prezirati, častiti ali sovražiti lik in delo J. B. Tita*. Mladina, Ljubljana, št. 21, 24. 5. 2004, s. 23. V svojem značilnem slogu o Titu pravi: *In naredu je zadost dobrega za vse in tud tisti k so h maš hodil in tud tist, k so bli muslimani in tud mi, k nismo bli nič...* (N. Močnik, 2008, 18).

165 Celec, 2005, s. 14.

povezana v *Zvezo društev Josip Broz Tito*, ki tudi prireja vsakoletno praznovanje v Kumrovcu. Med njihove aktivnosti spadajo praznovanje pomembnih obletnic, skrb za spomenike, organiziranje predavanj, razstav, obiski v Kumrovcu in na Dedinje, izdajanje knjig in drugih publikacij, stiki s takimi društvi v drugih delih nekdanje Jugoslavije; veliko pozornost pa v svojih aktivnostih posvečajo mladim. Posebno zaslužnim podeljujejo posebno *Zahvalo*, nekakšno uradno priznanje za uspešno sodelovanje v negovanju lika in dela Josipa Broza Tita.

Makedonija je s tega stališča zlasti zanimiva. Tam je, tako kot v drugih bivših republikah, več *Združenj državljanov za spoštovanje lika in dela Josip Broz Tito* z okoli enajst tisoč člani. Njihova simbola sta Brozov lik in makedonska zastava. Poleg tega so ustanovili tudi posebno stranko *Zveza Titovih levih sil* in ta od aprila 2006 sodeluje na parlamentarnih in lokalnih volitvah in ima v 23 občinskih organizacijah registriranih tri tisoč petsto članov. Predsednik obeh je Slobodan Ugrinovski. Volilni rezultati stranke so boljši, od prvih volitev 2006 so s tri tisoč glasov prišli na šest tisoč petsto dve leti pozneje, pospešeno se pripravljajo na naslednje¹⁶⁶. Članstvo je pestro tako po etnični sestavi (Makedonci, Albanci, Srbi ...) kakor generacijsko (dobra polovica jih je srednje starosti, petina je mlajših od 30–35 let, petina pa starejših od 60 let – torej to ni »upokojska« stranka)¹⁶⁷.

Makedonija, 2008

Politični program te neotitoistične stranke bi lahko na kratko označil za prizadevanje za vrnitev in nadaljnji razvoj vsega tistega pozitivnega, kar je obstajalo v socialistični Jugoslaviji do razpada 1991¹⁶⁸. Njen simbol je Brozov profil

166 Tako trdi S. Ugrinovski (intervju, 5. 8. 2008).

167 Po podatkih funkcionarja obeh organizacij Trajana Nakovskega (intervju, 5. 8. 2008).

168 Zagovarjajo, da je *oblast* treba dati *narodu, delavskemu razredu, kmetom, mladini, študentom in progresivni inteligenci*. Sicer priznavajo delitev Jugoslavije po njenih republiških mejah, a predlagajo njeno ohlapno zvezo (z nekaj skupnimi zadevami, kot so denarna enota, vojska, prosti pretok ljudi in blaga), notranjepolitično pa so za ponovno vpeljavo brezplačnega zdravstva, šolstva, aktivno socialno politiko, delavsko samoupravljanje (s katerim bi delavci in upokojsenci spet postali lastniki podjetij), obsodbo

na rdeči zvezdi. Njen sedež v središču mesta je okrašen s sedanjostjo in nekdanjo makedonsko, partijsko in jugoslovansko zastavo veliko Brozovo fotografijo in kipom, na stojnici pa so naprodaj knjige o njem, skodelice, značke, koledarji, strankarski materiali ipd. Hecno, nad vhodom v večnamensko stavbo, v kateri je pisarna stranke, je s svetlobnim trakom izpisano *Cabare*. V pisarni mrgoli slik Broza, Marxa, Engelsa, Lenina, Delčeva, raznih spominkov, plakatov, zastavic, knjig, vse na to temo. Nove člane preverja posebna komisija, vodstveni v stranki pa so mi omenili, da bodo modre članske izkaznice kmalu zamenjale tiste z ustrežnejšo, rdečo barvo. Ogovarjajo se s *tovarišica*, tako sem svoje sogovornike moral naslavljati tudi jaz. Pri vsem tem pa tako stranka kot društva skrbita za negovanje spomina na pokojnega Broza, dajeta pobude za postavljanje spomenikov, skupaj z *Združenjem* organizirajo slovesnosti v sami Makedoniji in izlete v Kumrovec, na Dedinje in drugam¹⁶⁹.

Zapisi v spominskih knjigah oziroma knjigah vtisov – v Kumrovcu, na Dedinju in na sedežu neotitoistične stranke v Skopju – so prav tako indikativni. Nekateri so enovrstični, torej »navijaški«, drugi izpovedni, dolgi tudi po deset vrstic; nekateri obiskovalci se podpišejo s polnim imenom in krajem, drugi dopišejo še skupino, s katero so prišli (šola, borčevska organizacija, turistična skupina, družina ...), tretji pustijo zgolj podpis, najbolj direktna sporočila so pogosto anonimna; eni ga povečujejo, drugi razvijejo do njega neke vrste psevdoprijateljstvo in se v zapisih z njim »menijo« kot s starim prijateljem; nekatera sporočila so domišljena, natančna, druga spet improvizirana, pravopisno pomanjkljiva. Med njemu naklonjenimi – vmes je tudi nekaj kritičnih in nasprotujočih zapisov, celo žaljivk, zlasti med vojno na Hrvaškem¹⁷⁰ – je mogoče prebrati tako »virtualne monologe« kot žive »virtualne dialoge« privržencev s pokojnim. V prvo skupino sodijo tisti, ki ga opisujejo ali hvalijo v tretji osebi, navajajo lepe spomine iz *njegovega časa*; v drugo pa oni, ki se nanj obračajo neposredno, ga prijazno nagovarjajo, se mu »osebno« zahvaljujejo, mu prisegajo, ga vabijo nazaj, kakor da bi bil res še živ. Zanje je očitno *Tito še živ*,

tajkunov, korumpirancev, kriminalcev, uvedbo nestrankske policije in pa majhno in moderno vojsko. V programu z velikimi tiskanimi zavračajo članstvo v Natu, ki da je *agresor in svetovni policaj*, zahtevajo vrnitev makedonskih vojakov iz Afganistana in Iraka, za kakršne koli politične integracije zahtevajo referendum, religija pa naj bi se zadržala v verskih objektih. Program stranke, Skopje, december 2005, in intervjuja z omenjenima funkcionarjema.

169 Titovo *Združenje* tudi objavlja letake, na katerih so medvojni sklepi ASNOM, ki so temelj sodobne makedonske državnosti in na katerih je podpisan Broz, zraven pa je njegova slika.

170 Na nekaterih straneh se odvijajo »spopadi« med komentarji njegovih privržencev in nasprotnikov, nalik »grafiterskim bitkam« na zidovih mest.

kot so pisali slovenski tiskani mediji po njegovi smrti leta 1980¹⁷¹, sami pa poleg podpisa in kraja, od koder so, pogosto dodajo še svojo podobo, na katero so nostalgično navezani: *tvoj/a pionir/ka, borka/borec, delavka/delavec, brigadir/ka* ipd.

Naj navedem po štiri primere prvih, »posrednih«, ki govorijo o njem, najprej iz njegove rojstne hiše v Kumrovcu: *Da nam je sada Tita* (sledi podpis); *Tito je bio najbolji čovjek na svijetu*; *Drug Tito još živi u našim srcima* (podpis); *U pomoč!* (podpis). Iz njegovega mavzoleja v Beogradu: *Za velikana, u večnosti za Tita* (podpis); *Hvala drugu Titu na svemu što je činio za malog čovjeka* (podpis); *Moje poštovanje predsedniku Titu je i dalje veliko* (podpis); *Prvič v življenju sem tu – da zapišem, da so bili časi s Titom dobri! Ne glede na vse, s čimer nekateri danes razkrinkavajo njegove slabe lastnosti, je dejstvo, da je bil eden največjih državnikov v zgodovini. Na to bi morali biti ponosni!* (podpis). In iz Skopja: *Naj živi Tito!* (podpis), *Vse dobro o Titu* (podpis), *Živi in živel bo v srcih brezpravnih, ponižanih in tistih najbolj marljivih* (podpis), *Vsi iščejo Tita, a on je po celem svetu* (podpis). Tu je še nekaj onih drugih, »neposrednih«, ki se obračajo kar nanj: *Živio Ti nama Joža* (podpis); *Druže Tito, legendo – hvala ti na svemu* (podpis); *Tito odličan si bio, i ostani takav* (podpis); *Druže Tito! Hvala ti za sretno djetinstvo!* (podpis); *Dragi Tito! Bilo nam je lepo, prelepo v skupni Jugoslaviji!* (iz knjige v Kumrovcu); *I posle toliko godina zamišljam i sanjam da si živ!* *S poštovanjem* (podpis); *Za sve ti hvala druže Tito, što si nam pružio* (podpis); *Volela bih da se vrati tvoje vreme* (podpis); *Stari, rabili bi te še!* (podpisi) (iz tiste v Beogradu); *Večno te bomo nosili v našem srcu. Rad te imam.* (podpis) (iz skopske).

Opozoriti je treba na dobesedno verske oziroma mistične dimenzije romanj k njegovim »svetiščem« ali z njemu posvečenih ceremonij, kakor bi šlo za nekakšno novo vrsto ljudske pobožnosti. Divinizacijo Broza je najbolj mogoče opaziti na praznovanjih: tam se nekateri udeleženci dotikajo Brozovega spomenika tako, kakor se verniki dotikajo nabožnih kipov, relikvij ali ikon. To je zakon stika oziroma dotika¹⁷² v smislu učinkovanja in prenašanja med stvarmi

171 Grem po vrsti: Delo, Ljubljana – *Tito je bil, Tito je, Tito bo* (5. 5. 1980, s. 3), *Titov žarek bo vsem še dolgo razsvetljeval pot* (9. 5. 1980, s. 9), *Živimo s Titom* (10. 5. 1980, naslovnica); Komunist, Ljubljana-Beograd – *Titovo delo je večno* (5. 5. 1980, s. 5), *Tito živi v nas* (6. 5. 1980, naslovnica), *Tito živi in bo večno živel z nami* (7. 5. 1980, s. 9), *Vedno bomo Titovi dolžniki* (8. 5. 1980, s. 12), *Človek, ki ga je imelo rado toliko ljudi, ne bo nikoli umrl* (9. 5. 1980, s. 11); 7D, Maribor – *Vsa ta sila ostaja z njim, Titov duh bo živel naprej* (8. 5. 1980, s. 7); in Tribuna, Ljubljana – *Taki smo bili s Titom, taki bomo tudi poslej* (8. 5. 1980, s. 2). Časopisne naslove v zvezi z Brozom je od leta 1981 do konca devetdesetih zbrala Jovanovska, 2002, 31–34. Za primerjavo: New York Post je 5. 5. 1980 (New York, s. 18) bralce informiral, da je umrl *zadnji izmed velikih bojevnikov in velikan*.

172 Glej npr. Komel, 2008b.

tudi takrat, kot neposrednega stika med njimi ni več (sociologi religije to poimenujejo »kontagiozna«, »stičn(ostn)a« oziroma »dotikalna« magija, značilna je predvsem za t. i. magoreligije). Dotik svetinje torej premaga prostorsko in časovno oddaljenost, saj je vernik takrat v stiku s *tistim časom in tistimi ljudmi*. Etnologinja Marijana Belaj (2006, 207–214) je med preučevanjem kumrovškega praznovanja *dneva mladosti* opazila nagovarjanje, pozdravljanje, božanje in celo poljubljanje njegovega kipa (plašča, nog, podstavka ...) ¹⁷³.

Nekateri se mu priklanajo in se potem še prekrizajo, drugi se mu zaupajo z besedami *Ej, Stari, da bi vedel, kaj se nam je zgodilo...*, tretji se z njim fotografirajo, četrtem celo privrejo solze iz oči, ena izmed njegovih »verníc« je med božanjem kipa žebrala imena svojih znank: *to je za Radenovičevó, to je za Majdo...* ¹⁷⁴ Podobno se obiskovalci dotikajo njegove fotografije v naravni velikosti pri vhodu na njemu posvečeno brionsko razstavo: natančneje, svojo roko prislanjajo ob njegovo v pozdrav dvignjeno desnico in se tako fotografirajo. Zato je to mesto na Brozovi fotografiji že čisto zdrsano, barvni sloj uničen, in to v obliki dlani in prstov obiskovalcev.

Brioni, 2008

V malem bosanskem kraju, poseljenem povečini s Hrvati, si je eden izmed Brozovih privržencev (hotel je ostati neimenovan) v svojem vrtu, ki gleda na lokalno cesto, pred desetimi leti postavil pravcato Brozovo svetišče, z velikim poprsjem Broza, ki ga je kot kovinostrugar skrbno obnovil in prebarval (na začetku devetdesetih so kip namreč vrgli iz občinske galerije v sosednjem mestu), zraven je še en manjši kipec z revolucionarnim motivom, vse skupaj pa

¹⁷³ Kunzle (1997, 78–87) piše o podobnem eklekticizmu in verskih konotacijah upodabljanja Cheja, ki tako postane *Chesucristo*.

¹⁷⁴ Avtorici je to pojasnil eden izmed navzočih: *Poslušajte, to je božanstvo. On je božanstvo. In mi se ga bomo dotikali*. (Belaj, 2006, 213).

stoji na posebnem kovinskem podstavku, okoli so posode s svežim in plastičnim cvetjem. Še posebno ga okraši na dan Brozovega rojstva in smrti. Od njegove hiše navkreber je vaško pokopališče in mimoidoči se pogosto ustavijo ob spomeniku, prosijo za dovoljenje in nekaj rož dajo ob kip, pomolijo in se prekrižajo in šele potem nadaljujejo pot h grobovom svojcev¹⁷⁵.

Na teh krajih sem opazil dve izmed treh glavnih oblik obrednega odnosa s svetim (glej Cazeneuve, 1986, 227–245): molitev (priseganje, *da sa tvoga puta ne skrenemo, da bo po Titu Tito, da on še naprej živi v nas* ipd.) in darovanje (svečke, venci, šopki)¹⁷⁶. Odnos med svetim in profanim lahko vidim tudi v praksi prenašanja »prave« *štafete mladosti* iz njegovih časov in tistih današnjih: to je oblika darovanja, maussovsko recipročno izmenjevanje dobrin in vpljudnosti (odnos daj-dam, »mi tebi, ti vsem nam«), ki povezuje vertikalno in horizontalno (nosilce med seboj in nosilce s končnim prejemnikom). Na srečanjih se po govorih, pesmih, deklamacijah ipd., često potrjuje z *živ je, on je živ...* V spominskih zapisih se zelo pogosto ponavljajo sintagme *večna slava, za vedno, v večnosti, večno veliki, Tito je živ, vedno tvoj/a* ipd. Na teh prireditvah so na panojih, v spominskih knjigah ali v živo izrečeni pozivi k njegovi reinkarnaciji: *Tito – Rodi se ponovo i vrati Jugoslaviju!*; *On je sa nama uvijek, bio i ostaće*; *Jučer danas sutra Tito*; *Ako ima vječnosti i ako vječnost ima ime, ime vječnosti je Titovo ime*; *Tito je živio, Tito je živ i živ će Tito biti*; ali pa preprosto *Vrati se, legendo!* Postavitev brionske razstave se konča s Krleževimi besedami *Tito odlazi u legendu, odakle kao da je i stigao*. Schwandner-Sievers (2008) je v svoji raziskavi o titostalgiji med kosovskimi Albanci zapisala tole mnenje enega izmed respondentov: *Moj ded je imel ročno uro, ki mu jo je kot visokemu komunističnemu uradniku daroval Tito. Ko je Tito umrl, se je njegova ura ustavila*.

Podobno intimen odnos do mrtvega Broza, v tem primeru njegovega imitatorja, srbskega igralca Mićka Ljubičića, ki ga je režiser Želimir Žilnik za film *Tito po drugi put među Srbima* v maršalski uniformi poslal na ulice Beograda, je mogoče opaziti v nagovorih ljudi, ki so se nanj obračali, kakor bi dejansko govorili z njim, ga hvalili in tudi kritizirali,

175 Prosil me je, naj ne izdam kraja, saj bi lahko nepridipravi zaradi dostopnosti kip kratko malo ukradli in ga prodali za staro železo. Velika večina vaščanov in mimoidočih gleda na Brozov kip oziroma na to malo svetišče s simpatijo, doživel pa je tudi že nekaj ostrih kritik, češ kaj razstavlja tega zločinca. Tudi sicer je v vsakem prostoru njegove hiše vsaj ena Brozova podoba: slike, koledarji, tapiserija, ki jo je stkala njegova žena, izrezki ipd. Intervju, 12. 9. 2008.

176 Ne pa tudi žrtvovanja kot tretje. No, tega je bilo veliko v njegovih časih, od tistega v osvobodilnem boju in revoluciji, potem pa v delovnih akcijah in v *izgradnji socializma*.

se rokovali z njim, dajal je avtogramе, sprejemal šopke rož ipd.¹⁷⁷ Enako se dogaja tudi slovenskemu impersonatorju Godniču: v gledališču da sicer nikoli ni doživel, *da se oni uživajo v to vlogo bl kt jes (...) js mam to naštudiran, ampak k vidš, da se okolje do mene obnaša, kot da sem jt taprav (...) recimo k ena k teb pride, k se res trese, k se s tabo pogovarja kot da si ti on, tega je blo neštetokrat!* (N. Močnik, 2008, 4).

Slovenija, 2002

Z Brozom se v pesmi Balkan Boy pogovarja tudi črnogorski zafrikantski rocker Rambo Amadeus (Broz ga seveda ogovori z besedami *O gdje si, Rambo, legendo, kako si?...!*)¹⁷⁸. Neki Črnogorec že leta v tamkajšnjem časopisju na 4. maj, dan Brozove smrti, objavlja osmrtnice *tovarišu Titu*¹⁷⁹.

Nekateri nosijo njegove fotografije v denarnici ali jih imajo družinskih albumih kot posebno dragocenost.

Titostalgija se torej tudi individualizira, intimizira. Neki privrženec *Titovega lika in dela* iz okolice Gornjega Milanovca v Srbiji že petnajst praznuje let 29. november, torej dan republike kot svojo krstno slavo in je *Nikoldan* preimenoval v *Titovdan*, da bi tako ohranil trajni spomin na *Josipa Broza Tita* in na Jugoslavijo, ko so vsi uživali svobodo in ekonomski razvoj¹⁸⁰. Njegov rojak iz Vojvodine je na svoji posesti ustanovil četrt, *Minijugoslavijo*, organizira pa nošnje štafete do *Hiše cvetja*, ki naj bi jo izročili srbskemu in

¹⁷⁷ Z njimi se je pogovarjal o stvareh, ki so jih takrat najbolj pestile: o vojni, ekonomski krizi, mednarodnih sankcijah, o krivdi za vse to, o načinih reševanja teh problemov, primerjali so življenje *takrat in sedaj* ipd. Med snemanjem se je zgodil zanimiv incident: režiserja in ekipo so med snemanjem privedli v policijsko postajo, pa je tja prišel *Tito* in avtorirarno, z *njegovim* glasom zahteval izpustitev – in zares so ju izpustili (Biro, 2006, 105, 106). Sicer manj resno, ampak vseeno zgovorno provokacijo si privoščil Godnič: ob svojem prihodu kot Broz vedno najprej odvrti jugoslovansko himno – in gledalci še vedno vstanejo, tako kot nekoč (N. Močnik, 2008, 5).

¹⁷⁸ Rambo mu odgovori: *Jebi ga, Tito, što nisi živio dvijesto godina. Ili bar dvijesta pedeset...* Album Koncert v KUD France Prešeren, VinilManija Records, Ljubljana, 1997.

¹⁷⁹ V tisti v podgoriških Vjestih iz leta 2004 je pisalo *Tovariš Tito*, ko smo bili tovariši, smo bili gospodje. (Tarlač, 2004, ibid.).

¹⁸⁰ Beta: Krsna slava – Titovdan. Danas, Bg., 30. 11. 2007, s. 36.

srbsko-črnogorskemu predsedniku¹⁸¹. Kot omenjeno, v Bosni pogosti rek *on je Tito* označuje pomembnega, uspešnega človeka, *Tita mi* pa pomeni prisegati na nekaj najsvetejšega (torej *Častna beseda!* ali morda ustrežnejše *Pri moji veri!* v slovenskem prevodu). Nekemu slovenskemu novinarju se je zdelo pomembno, da je v članku o Slovincem najljubših mesecih leta o maju, ki jim je daleč najljubši, napisal, da je *mesec ljubezni (pa dela in Tita)*¹⁸².

Tako (in)direktno nagovarjanje v spominskih knjigah in drugje je zanimivo primerjati z napisi na potiskanih majicah z njegovo podobo, torej z »njegovimi« nagovori bralcem: mimogrede, teh menda na leto prodajo okoli sedemdeset tisoč, dobijo se tudi v tujini¹⁸³. A zanimivo: v analizi 45 majic s kratkimi rokavi z Brozovo podobo ali imenom (v raznih barvah in seveda velikostih) iz raznih delov nekdanje Jugoslavije je Broz v napisih na majicah manjkrat predstavljen kot akter, torej da on nekaj govori, sporoča, a v njih je bolj neoseben, vladarsko splošen in strog. Recimo, opozarja, da *Samo vas posmatram!!!* oziroma *Samo vas gledam, majku vam božju* ali – očitno sporoča novim oblastnikom, da – *Vaše vreme ističe!* Veliko večkrat ga napis samo opisuje, prevladujejo pa tiste, na katerih sta le njegova slika in/ali podpis. Majice torej bolj izražajo lastnikovo (in proizvajalčevo) mnenje o Brozu (in Jugoslaviji) in manj prepuščajo Brozu, da bi »sam« nagovarjal.

»AKTIVNA« ALI »PASIVNA« VLOGA BROZA
NA KRATKIH MAJICAH (T-SHIRTS)

Broz nagovarja (»aktivna vloga«)	4	9 %
Broz (ali Jugoslavija) se zgolj opisuje (»pasivna vloga«)	17	38 %
ni napisa (le Brozova podoba, podpis ali kakšen drug napis)	24	53 %
SKUPAJ	45	100 %

181 STA: »Mini Titove štafete«. 24ur.com, Ljubljana, 25. 5. 2005. *Mini Jugoslavijo* oziroma *Yugoland* je na svojem posestvu v okolici Subotice na tri in pol hektara zemljišča leta 2003 zasnoval podjetnik Blaško Gabrić. Ta skoraj sedemdesetletnik, ki pravi *enkrat sem že izgubil svojo domovino, zato je nočem izgubiti še enkrat*, jo namerava reliefno oblikovati in tržiti, zraven pa zgraditi še športne in zabaviščne objekte. Goste pričakata orkester z jugoslovansko himno in Brozov dvojniki, možen je ogled muzeja, poslušanje jugoslovanske glasbe in gledanje filmov, naprodaj pa so izdelki iz tistega časa in tudi jugoslovansko državljanstvo (glej mdr. Volčič, 2007, 29, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/bringing-backtito790002.html>, dostop 1. 9. 2008). Del programa parka je tudi prihod štafet in slovesnost ob *Dnevu mladosti*.

182 N. Pal: Le čakaj na maj. Več, Ljubljana, 29. 4. 2005, s. 13.

183 Tako je izjavil Joško Broz, ki jih je označil za *neokusne* (Br. Jokić, Kdo lahko varuje Titovo podobo in delo. Delo, Ljubljana, 29. 5. 2007, s. 16). Proizvajalec majic in bedžev s podobami Broza, Cheja ter srpa in kladiva iz Varaždina sodi, da *to kupujejo vse generacije, tiste, ki so živele s tistim sistemom, torej starejše, pa potem mlajše, tako iz kljubovanja, saj veste, pankerji in tako naprej* (Jurković, 2006, 291, 292).

Vsemu temu je treba dodati verjetno najbolj verodostojne pokazatelje nostalgичne kulture, namreč podatke iz raznih raziskav javnega mnenja. Začel bom v Jugoslaviji *drugača Tita*, Miloševići ZRJ poleti 1998: na vprašanje »Kdo je največji jugoslovanski politik dvajsetega stoletja?«, je Broz dobil največ, 32,4 odstotka glasov (največjo podporo je imel v Vojvodini in Črni gori), za njim je bil Nikola Pašić z 21,1 odstotka in potem takratni predsednik Milošević 9,2 odstotka¹⁸⁴. V isti državi z drugim imenom, Srbiji in Črni gori, je v anketi leta 2004 na vprašanje, kdo je najbolj prispeval k ugledu Srbije v zadnjih dvesto letih, Broz dobil 18 odstotkov, Nikola Tesla 14,2 in Zoran Đinđić 8,4¹⁸⁵. V anketi hrvaškega Jutarnjega lista je bil leta 1998 izbran za »najpomembnejšega Hrvata tisočletja«, za njim sta bila takratni predsednik Tuđman in Tesla¹⁸⁶. Leto prej, 1997, je imelo v anketi hrvaške nacionalne televizije sedemdeset odstotkov respondentov Broza za »velikega državnika« (Perica, 2002, 208). Leta 2000 sta on in karizmatični Stjepan Radić dobila skoraj tretjino glasov, tretji Tuđman pa 16 odstotkov¹⁸⁷. Leta 2003 je na vprašanje v anketi o tem, kdo je največji Hrvat v zgodovini, Broz je spet zmagal s 26,4 odstotka pred Teslo (20,7), Ruđerjem Boškovićem (8) ter Miroslavom Krležo (6,6) in Tuđmanom (4,4 odstotka glasov)¹⁸⁸. Po anketi ene izmed hrvaških veteranskih organizacij kar 85 odstotkov vprašanih ve, katerega leta je umrl Broz, in le 11 odstotkov, kdaj se je rodil Tuđman¹⁸⁹. V BiH je bil leta 2000 kar za 59 odstotkov vprašanih »pozitivna zgodovinska osebnost«¹⁹⁰. V Makedoniji nisem našel takšnih raziskav oziroma anketnih podatkov¹⁹¹.

Zato pa jih je toliko več v Sloveniji. V raziskavah sJM se je uvrstil na šesto (1995), četrto (1998) in spet na četrto mesto (2003) najpomembnejših osebnosti v slovenski zgodovini (Toš idr., 1999, 554, 866; Toš idr., 2004, 468). Njegova

184 Ri: Tito – »najveći državnik 20. stoljeća«. Vjesnik, Zagreb, 15. 7. 1998, s. 29.

185 DPA agencijske novice: Tito oblikoval podobo Srbije. Delo, Ljubljana, 11. 3. 2004, s. 12. Zanimivo, na vprašanje, kdo pa je najbolj škodil ugledu Srbije v svetu, je *Sloba* dobil trdnih 53,6 odstotka.

186 Najznačajniji Hrvat tisućljeća je Josip Broz Tito. Jutarnji list, Zagreb, 18. 7. 1998, s. 28–35.

187 B. Požun: Tito is Dead...Long Live Tito!. Central European Review, l. 2, št. 19, 15. 5. 2000.

188 Tito je najveći Hrvat u povijesti. Nacional, Zagreb, 6. 1. 2004, s. 46–49.

189 Na grozo naročnikov raziskave Hrvati tudi več vedo o Bošku Buhi kot o prvem hrvaškem padlem vojaku v vojni proti Srbom in o začetku operacije *Nevihta*. Eden izmed njih opozarja na *sramotno slabo poznavanje hrvaške zgodovine*, tista novejša da je *marginalizirana*. D. Krnić: Hrvati više znaju o Bošku Buhi nego o Josipu Joviću. Slobodna Dalmacija, Split, 29. 7. 2008, s. 6.

190 Požun, 2000, ibid.

191 Da takšnih raziskav ni, mi je potrdil tudi Nakovski, da pa je po njegovem mnenju Broz pozitivna zgodovinska osebnost za kakšnih sedemdeset odstotkov Makedoncev (intervju, 5. 8. 2008).

Stanovanje.
Ljubljana, 2006

zgodovinska vloga je bila »zelo pozitivno« ali »pozitivno« ovrednotena za skupaj 83,6 odstotka respondentov (1995), za 84,3 (1998) in celo za meteorskih 90 odstotkov (2003) (Toš idr., 1999, 563, 870; Toš idr., 2004, 473). Do podobnih ugotovitev so prišli v raziskavah, ki so jih naročili razni slovenski mediji: v Mladininih v letih 1995, 1998, 2001, 2004 in 2007 je bil »pozitivna osebnost« za 67,2, 63,9, 79,3, 79,5 in 81,4 odstotka anketiranih (in »negativna« le za 10, 10,2, 7,2, 12,1 in 10,6 odstotka)¹⁹². V anketi Dela septembra 1999 je zasedel tretje mesto med osebnostmi, ki so najbolj zaznamovale zadnjih sto let v Sloveniji (za olimpijcem Leonom Štukljem in Kučanom) in četrto med tistimi, ki so zaznamovale zadnjih tisoč let (za Prešernom, Primožem Trubarjem in Anton Martinom Slomškom)¹⁹³. Leta 2000 je bila njegova vladavina ocenjena kot »odlična« ali »dobra« za 45,1 odstotka vprašanih (in le za 10 odstotkov »slaba«)¹⁹⁴. Ob 25. obletnici njegove smrti je ljubljansko Delo predstavilo raziskavo, po kateri je bil »pozitivna osebnost« za 69 odstotkov respondentov (negativna pa za 24), v raziskavi POP TV pa je bil pozitivna kar za 75 odstotkov (in negativna za 25)¹⁹⁵. V diskusijski oddaji Vroči stol na prvem kanalu slovenske nacionalne televizije 2. 6. 2008 je na vprašanje »Kaj je bil Josip Broz Tito, zločinec ali heroj?« v teleglasovanju med več kot osem tisoč odgovori »heroj« s 65 odstotki gladko premagal »zločinca« s 35 odstotki.

192 Hrastar, Pirc, 2004, *ibid.*, ter B. Repe: Lik in delo tovariša Tita. Mladina, Ljubljana, 19. 5. 2007, s. 46.

193 D. Košir: Prešeren za tisočletje, Štukelj za zadnjih sto let. Delo, Ljubljana, 22. 9. 1999, s. 11.

194 Požun, 2000, *ibid.*

195 POP TV 24ur.com Ankete, marec 2005, dostop 12. 8. 2005.

Broz je bil leta 1995 v ZRJ, BIH in na Hrvaškem ovrednoten kot »pozitivna osebnost« za 86,6 odstotka Bosancev in Hercegovcev, 42,7 odstotka Hrvatov in za 39 odstotka državljanov ZRJ¹⁹⁶. V moji raziskavi znotraj nekdanje jugoslovanske diaspore v New Yorku in Philadelphii leta 2005 je na vprašanje, kdo so »tri najbolj pozitivne osebnosti iz javnega življenja in popularne kulture iz jugoslovanskih časov« Broz dobil 45 odstotkov glasov, Rade Šerbedžija 15, Ante Marković 12,5 in Ivo Andrić 10 odstotka (Velikonja, 2006, 106). Raziskave torej kažejo, da je splošno vzeto Broz ena bolj pozitivnih zgodovinskih osebnosti in to velja – na presenečenje, celo grozo mnogih – tudi za nekatere druge nekdanje socialistične voditelje. Kakor bi bili tudi oni »terminatorsko« obljubili *I'll be back*, se znova pogosto zmagoslavno vračajo v množično kulturo in na visoka mesta v anketnih rangiranjih¹⁹⁷.

196 Hrastar, Pirc, 2004, ibid.

197 Pravcato »vrnitev odpisanih« bom začel s Stalinom, ki ga je petdeset let po smrti, torej 2003, 36 odstotkov Rusov videlo v pozitivni luči in 29 v negativni (T. Kuzio: Attitudes to Soviet Past Reflect Nostalgia, Pragmatism. Radio Free Europe/Radio Liberty Newslines, Praga, Vol. 7, No. 153, 13. 8. 2003). V Rusiji je danes razširjena nostalgija po »veliki moči« in »blaginji« brežnjevskega obdobja in po literarnih in političnih junakih (od Petra Velikega, generalov Suvorova in Kutuzova in maršala Žukova do Puškina, Mendeljejeva, Gagarina in Koroleva) (B. Dubin, The West, the Border, and the Unique Path – Symbolism of the »Other« in the Political Mythology of Contemporary Russia. Russian Politics and Law, Armonk, NY, l. 40, št. 2, 2002, s. 20, 21). Tako ne preseneča, da v anketi iz leta 2004 prištevajo med največje osebnosti v njihovi zgodovini Petra Velikega, Lenina in Stalina (R. Pipes: Flight from Freedom. The Moscow Times, August 9, 2004). V Letopisu ruskega javnega mnenja za leto 2006 je bil delež tistih, ki so vlogo Stalina v zgodovini svoje države ocenili »popolnoma pozitivno« in »delno pozitivno« skupaj 42 odstoten, »delno negativno« in »zelo negativno« pa ga je vrednotilo 37 odstotkov (Russian Public Opinion. Levada, Moskva, 2006, s. 188). V zadnji raziskavi je med najpomembnejšimi osebnostmi v ruski zgodovini Stalin za malenkost drugi pred najbolj priljubljenim svetnikom Sergijem Radonežskim, tretji je Lenin, za njim Žukov. (<http://www.nameofrussia.ru/doc.html?id=2582>, dostop 20. 8. 2008). Madžarski socialistični voditelj Kádár je dosegel prvo mesto med najpomembnejšimi Madžari zadnjega stoletja in tretje zadnjega tisočletja (B. Nóvé: Memorie dei tempi dell'autocrazia o autocrazia della memoria. V: F. Modrzejewski, M. Sznajderman /ur./: Nostalgia – Sagi sul rimpianto del comunismo. Mondadori Editore, 2003, s. 223; L. Andor: Hungary on the Road to EU. Praeger Publishers, Westport, London, 2000, s. 7). Na Poljskem na vprašanje, kateri povojni politik je naredil največ za njihovo državo, presenetljivih 46 odstotkov odgovarja, da njihov socialistični voditelj iz sedemdesetih Gierek, in le 39 odstotkov da je to Wałesa (V. Gomez: Nostalgia for the Communist past. The Agonist, www.scoop.agonist.org/story/2004/11/17/7179/1885, 17. 11. 2004, dostop 29. 11. 2004). Romuni so do Ceaușescuja bolj ambivalentni, saj ga ima približno enak delež na najboljše ali naslabšega voditelja v njihovi zgodovini (L. Boia: Romania, Borderland of Europe. Reaktion Books, London, 2001, s. 234; glej tudi njemu posvečeno stran <http://www.ceausescu.org/>). Prav tako kot, hm, zombijev v hollywoodskih filmih jih ni mogoče lahko odpraviti, so še kako živi mrtveci ...

V. (PROTI)POJASNITVE –

Dok je »bravar« bio predsednik, sva su nam vrata bila otvorena!

A mudar je bio, šepo ledeni. Mnogo je lagao, mamicu mu jebem, a smo ga svi voljeli ...

citat iz filma »Lepe vasi lepo gorijo« Srdana Dragojevića¹⁹⁸

Kako vse to pojasniti? Uvodoma sem omenil, da je no-
stalgija ne le kompleksen, ampak tudi kontroverzen, notra-
nje protisloven pojav in da povezuje razne naracije in prakse.
Jasno je edino to, da te obstojne in trdne privrženosti *tova-
rišu Titu* ni mogoče razumeti preprosto kot posledico ene-
ga ali nekaj dejavnikov. V naslednjih odstavkih bom tako
predstavil in zavrnil nekaj takšnih posplošenih pojasnitev
materialne in nematerialne titostalgije, s katerimi se sicer
delno lahko tudi strinjam, saj deloma držijo, ne morejo pa
je celovito razložiti.

Prvič: pri nekaterih je »vrnitev k Titu« logična posledica katastrofičnega dogajanja v zadnjih slabih dveh desetletjih: vojn, ubijanja, uničevanja, pomanjkanja, gospodarskega in socialnega zaostajanja, političnih kriz. *Zdaj je vse propadlo*, mi je resignirano dejal neki kosovski sogovornik, povzemajoč mnenje mnogih drugih. Na drugi strani pa se Broz idealizira kot simbol prijateljstva, solidarnosti, blaginje, varnosti, zato da je samoumevno, da ljudje hrepenijo po tisti eri. Pričakovati bi bilo, da sta titostalgija in jugonostalgija najmočnejši v tistih delih nekdanje federacije (ali *Titonika*, kot jo posrečeno imenuje nekdanji praksisovec, srbski družboslovec Svetozar Stojanović¹⁹⁹), kjer so ljudje najbolj trpeli in danes zelo zaostajajo za sosedomi. Načeloma je nostalgija toliko močnejša, kolikor je sedanost slabša od preteklosti: nezadovoljstvo in obup navdihujeta in razpihujeta nostalgijo, preteklost se zdi varno zatočišče pred problemi sedanosti. Že: toda kako pojasniti moč titostalgijnih elementov, naracij in praks v Sloveniji, ki se je v glavnem izognila tragični usodi, ki je doletela večino drugih nekdanjih republik in je v tem času kljub problemom dosegla

¹⁹⁸ Podobno izjavi eden od »Brozovih« sogovornikov v Žilnikovem dokumentarcu: *Dobar je bio, jedan. Mali lopov, ali dobar. Sad ih ima mnogo...* Motiv je očitno popularen, saj ga najdemo tudi v Doričevi komediji: *Tovariš Tito ti si kradel / a tudi nam si nekaj dal. / Ti ta novi so za krajo, / a nikomur nič ne dajo!* (2005, 43) in v omenjeni pesmi Dapčevičeve: *Lagali nas tako svi do mile volje, / al' on lagao je najbolje...*

¹⁹⁹ Glej knjigo Na srpskom delu Titonika (Filip Višnjić – Centar za socialna istraživanja, Beograd, 2000).

dokajšen ekonomski in politični napredek? Očitno na to vpliva še kaj drugega. Ob diahroni kavzalnosti je treba upoštevati tudi sinhrono medodvisnosti, predlaga Fredric Jameson (2005, 88).

Drugič: to enigmatično oboževanje mrtvega voditelja da je preprosta nostalgija starejših, jugoslovanskih generacij *po starih časih*, po njihovi mladosti, zanosu in idealih – *Titove mladine* torej, ki je najboljša leta preživela v cvetu Jugoslavije in zrelega titoizma. *Nikoli ne bo bolje kot takrat*, so mi izjavili mnogi sogovorniki in intervjuvanci na raznih koncih nekdanje Jugoslavije. Posebno da so bili nad njim navdušeni številni »navadni državljani« Jugoslavije, ki so se srečali z njim kot gostje, nastopajoči oziroma sodelujoči na prireditvah, ki so bile posvečene njemu, nagrajenci, prenašalci štafete, soborci, sodelavci, otroci in mladi, za katere je prirejal sprejeme, ipd. Broz je bil nedvomno populist, človek z občutkom za ljudi, rad se je družil z njimi, v nasprotju z nekaterimi svojimi sodobniki ni bil kabinetni voditelj. Zgovoren je podatek, da je povprečna starost hrvaških članov Titovih društev kar 64 let²⁰⁰. V intervjujih in pogovorih pa tudi v raznih virih najdem štiri »skupne imenovalce« današnje priljubljenosti Broza pri njih: antifašizem in osvoboditev; industrijsko in družbeno modernizacijo; mir; ugled in prepoznavnost v svetu.

DAN MLADOSTI

Izlet v Kumrovec

V soboto, 20. Maja. 2006 ob 8.00

Odhod izpred parkirišča FDV!

Cena: 1500 SIT

Kontakt in informacije: Marko (041 520325) in Boris (040472452)

Prijavite se lahko tudi preko spleta: soufdv@gmail.com

FDV

[WWW.SOFDV.ORG](http://www.sofdv.org)

- IGRÉ BREZ MEJA
- KONCERT
- PO POTEH TITA

Vabljeni!

Ljubljana, 2006

A starost ni izključni dejavnik titoizma: seveda pri nekdanjih – naj bi bo dovoljeno – *horuk-generacijah* je lahko nostalgija »pozitiven spomin« na preteklost, ampak titoizma najdemo tudi med mladežjo, med tistimi, ki so se rodili (dolgo) po Brozovi smrti, ali onimi, ki se titoizma

²⁰⁰ Njihov predsednik Badovinac si želi, da bi se v kratkem ta povprečna starost spustila na 54 (Podkrižnik, 2005, *ibid.*). Faraguna (intervju, 3. 7. 2008) pojasnjuje, da so bili med ustanovitelji starejši ljudje, nekdanji borci in privrženci Jugoslavije, in ponosno dodaja, da pa se jim v zadnjih letih priključuje precej mlajših.

vsaj megleno spominjajo. Tudi ti »v preteklosti najdejo, kar pogrešajo v sedanjosti« (Pečjak, 2006, 47). Kako torej s klasično definicijo nostalgije kot nečesa *zares doživljenega* pojasniti dejstvo, da srečamo najstnike z majico z Brozovim portretom? Samoorganizirane študentske ekskurzije in izlete v Kumrovec ali v Beograd, katerih prav vsi udeleženci so rojeni precej po letu 1980²⁰¹?

Kako izjavo iniciatorja muzeja nostalgije v Ljubljani, ki je tudi sicer strasten zbiralec jugonostalgčnih predmetov in ustanovitelj *Zavoda nostalgija*, ki pravi, da *Tito je pač ikona, ob kateri sem odraščal, in mimo njega ne morem. Nekateri ga imajo radi, drugi ne, zame je pač del mene*²⁰² – ko pa ima danes nekaj čez trideset let? Kako majico mladinskega festivala Kunigunda v Velenju poleti 2008, na kateri piše prejšnje ime kraja, kateremu so se njihovi starši v devetdesetih odrekli, *Titovo Velenje*, na sredini pa je zvezda?

Nostalgijo pri mladih je treba razumeti čisto drugače kot nostalgijo prvih – torej kot neostalgijo. Medtem ko je nekaterim med njimi jasno, da ga sploh ne poznajo oziroma da ga ne morejo poznati²⁰³, je pri drugih doživljan, kakršnega bi se ga res spomnili in ohranili v svojem spominu. V raziskavi o jugonostalgiji med slovenskimi mladostniki se je pokazalo, da imajo »predstavo o varni, stabilni, pravični in združeni Jugoslaviji, o preprostih, zadovoljnih in neambicioznih ljudeh, ki gojijo vrednote kolektivizma, solidarnosti in enakosti« (Pečjak, 2006, 46). Podobna stališča je mogoče najti tudi v pogovorih z mladimi hrvaškimi udeleženci kumovškega dneva mladosti: eden od njih je zelo tipično izjavil, da *Brez dvoma je bilo prej bolje, da se je živel bolj ležerno, bolj humano, manj stresno. Človek je bil človeku sodelavec, ne pa konkurent.* (Kovačić, 2006, 328). Avtor neke slovenske domače strani o Brozu, ob njegovi smrti star vsega tri leta, pravi, da je jugonostalgija zanj *spomin na čase pred osamosvojitvijo Slovenije, na čase, ko je bil Tito še živ, ko je bil svet drugačen, ko so bile drugačne vrednote ...*²⁰⁴ Drugi ohranjajo doma spomine na slovesnost ob sprejemu v pionirsko

201 Vabila nanje se začenjajo s *Še pomnite tovariši, večnih derbijev med Zvezdo in Partizanom, vsakoletnega polaganja vencev 4. maja na dan Titove smrti v Hiši cvetja, Slobodanovega vpitja »Ne čujem dobro!«, omamnih vonjev pleskavic in drugih dobrot balkanske kuhinje?*, ekskurzija pa vključuje tudi ogled groba najbolj znanega Jugoslovana vseh časov, Josipa Broza Tita. Drugi tak izlet ima naslov *Dan mladosti*, v ponudbo pa spadajo Igre brez meja, koncert in *Po poteh Tita*.

202 Gruden, 2008, ibid.

203 Nanje se referira Dragojevičev film »Rane«, v katerem beograjski najstnik iz prve polovice devetdesetih opisuje »menjavo idolov« pri svojem očetu: *Čale je prvo otkidao na nekog Hrvata, Tita. A posle se navuko na Slobu, ko i svi u našem kraju.* Dragojevič film izrecno posveča generacijam, rojenim po Titu.

204 Repnik, ibid.

organizacijo²⁰⁵. Tretji se spet dobro zavedajo razlike med nostalgijo »iz prve roke« in to »posredovano«, neostalgijo: *Težko si predstavljam, da bi se nekdo smatru za jugonostalgika, k ni meu tega ... neki je stvar rečt, neki pa dejansko stat za tem* (Pečjak, 2006, 47).

Iz te izvira, tretjič, pogosta pojasnitev titostalgije (in seveda tudi jugonostalgije) med mladimi, da je to namreč mehanično prenašanje pozitivnega spomina med generacijami. Titostalgični starši da torej vzgajajo v tem duhu in da otroci to pač sprejemajo²⁰⁶. Spet se mi zdi takšno pojasnilo preveč preprosto, saj se je treba zavedati razlike med vrednotami in produkcijo starševskih kultur in kulturo mlajših generacij, med katerimi v sodobnih hitro spreminjajočih se družbah skoraj ni premočrtnosti. Tito je med mladimi pogosto iztrgan iz konteksta, kot ga poznajo njihovi starši, kot čisto nov lik. Pogosto tudi zelo kritično, s skepsa do vsakršne jugo- ali titostalgije (tako uvodničarki nekega študentske revije zavračata obujanje *dneva mladosti*, češ *in če je predsednik mrtev, celotna stvar v neki točki izgubi svoj smisel*; in tisti ta pravi smisel takih praznovanj da je *umrl z Josipom Brozom*)²⁰⁷.

Četrtrič: Broza so v patricentrični (hm, titocentrični?) jugoslovanski ideologiji predstavljali, kakor da je tako rekoč vse: od neukega kmečkega fantiča in prekernege proletarca, navadnega soldata, ujetnika in političnega zapornika do zmagovitega vojskovodje, svetovno priznanega državnika in seveda bonvivana, hedonista, ženskarja, *pravega kerlca*²⁰⁸; bil je dejansko in *tipični Balkanec* in *tipični Srednjeevropjec* in *tipični kozmopolit* hkrati, v raznih obdobjih je bil tako pripadnik nižjega razreda, potem srednjega, kot malomeščan, potem tudi visokega, pravzaprav najvišjega. V povojnem političnem imaginariju je personificiral svojo državo, *Tito-vo Jugoslavijo*, in čisto vse njene državljanke (vsaj po enem izmed gesel: *Tito – to smo mi vsi!*). Njegovi veliki politični sodobniki so bili predstavljeni kot njegovi antagonistični dvojčki – Hitler, Pavelić, Mihailović, mladi kralj Peter II. Karđjorđević, pozneje Stalin, celo njegovi nekdanji soborci,

205 Eden izmed anketirancev pravi: *Mam jugoslovansko zastavo na steni, pa relief Tita ... to mam tud nekaj zase, to je en del mene* (Pečjak, 2006, 47).

206 *K vi ste s mel tako fajm, js doma poslušam*, se je Brozovemu imitatorju Godniču zaupal neki devetnajstletnik in mu tako razložil svojo nostalgijo po socializmu (N. Močnik, 2008, 11), neki drug mlad titovec iz Hrvaške pa pravi, *če bi bil jaz rojen 1965, bi bil najsrečnejši človek na svetu* (Kovačić, 2006, 331).

207 N. Došenović, V. Brkić: *Mladost iz naftalina*. Klin, Ljubljana, maj 2008, 3.

208 Če bi živel v Ameriki, bi temu rekli *The American Dream!* Dejansko je to eden temeljnih liberalističnih mitov o neomejenih možnostih vertikalne mobilnosti – posameznika, seveda, ne razreda ali skupine ljudi – po katerem lahko *vsakdo postane vse*, če je le zmožen in se dovolj potruži!

potem oponenti tipa Milovan Đilas – in v vseh konfliktih z njimi je bil Broz predstavljen kot zmagovalec²⁰⁹. Poudarjene so bile njegove politična jasnovidnost, taktična modrost, vojaška ingenioznost, priljudnost, očarljivost, celo telesna vzdržljivost in vitalnost²¹⁰. Vse te vinjete lahko sintetiziram v dve glavni: prvič, da je bil *veliki voditelj*, uspešen, neomahljiv, pravičen politik – na slikah v družbi z najvišjimi svetovnimi državniki, kronanimi glavami, hollywoodskimi zvezdniki, v vsem razkošju, kako lovi, se igra z udomačenimi leopardi, vozi motorni čoln ipd. In drugič, da je »eden izmed nas«, *ljudski človek*, upodabljan v neformalnih situacijah, denimo ko obira sadje, fotografija, plava, igra šah, klavir, strugari, pleše kolo, kako kramlja s preprostimi ljudmi, delavci, otroki, vojaki²¹¹. Inflacija podob voditelja in njegova »lažna bližina« naj bi skratka pripomogli k lažji identifikaciji ljudi z njim, bi se lahko glasila preprosta racionalizacija privrženosti sedanjemu ali nekdanjemu politiku: čim več, tem bolje, bi lahko povzel.

Toda tudi ta pojasnitev ni dovolj prepričljiva: hkratio humaniziranje in ekskluziviranje sodobnih politikov ni kakšen posebno nov propagandni trik - vsi se, dobesedno, »slikajo« na take načine, vsi so hkrati *veliki voditelji* in *predmestni brivci*, če uporabim genialno stilizirana lika iz Chaplinovega »Velikega diktatorja« (1940). Spomnimo se podob karizmatičnega Franca Jožefa v vsem njegovem habsburškem sijaju in pompu in hkrati kot preprostega človeka, s katerem se lahko pomeniš o najbolj vsakdanjih stvareh²¹². Isti »sekularni čar monarhije« je bilo opaziti pri angleški kraljevski družini, ki je predstavljena kot hladno vzvišena, aristokratsko razkošna in hkrati prav preprosto človeška, srednjeslojevska (Cannadine, 1995), ali pa samolegitimacijo Karađorđevićev kot *kronanih plebejcev*, ki nikoli niso skrivali svojega preprostega rodu, ampak ga, ravno nasprotno, izkoristili v svoj prid (saj da ravno zato bolje razumejo ljudi!). Isto je z »nekronanimi glavami«, sodobnimi

209 Med njegovimi častilci je seveda boljši tudi od vseh svojih naslednikov, postsocialističnih politikov: eden izmed njih pravi, da *E moj Tito, ostavio si mnogo imitatora, al' ti nisu ni do koljena* (iz spominske knjige na Dedinju).

210 Naj omenim samo enega izmed na videz manj pomembnih elementov te podobe, namreč kako večstransko je Broz predstavljen z živalmi: se prav po otroško igra z udomačenimi (pudli, leopardi na Brionih), so mu koristne pri delu (jezdi belega konja, zvesti pes Luks da mu med ofenzivo na Sutjeski rešil življenje, saj ga je pred granato zavaroval s svojim telesom ...), divje pa premaga kot lovec (ponosno poziranje z ubitimi medvedi, vepri).

211 O tem govori neki mladi hrvaški neotitoisto: *Ne vem, meni je on originalen ker je bil prav vse, ničesar ni, kar on ne bi bil. Okusil je vse, od zapora, bil je nek voditelj...* (Kovačić, 2006, 335).

212 Glej J.-P. Bled, Franc Jožef. Mladinska knjiga, Ljubljana, 1990.

politiki: primeri Haiderja (Ottomeyer, 2000), Berlusconi in Bossija (Velikonja, 2003b, 53, 54) so zgovorni sami zase. Nedotakljivi, a ves čas na doseg roke; nekje daleč, a med nami. So torej nekaj posebnega, hkrati pa prav taki kot mi (Barthes, 1993, 91–93).

Pa še to: razlagalno sumljivo je tudi poudarjanje njegovega življenja na veliki nogi, zvezdniškega šika v času vodenja države, ki je bila, spomnimo se, v razvoju, bolj siromašna kot ne. Naravnost monarhična razsipnost bi se mu v družbi, v kateri sta bila egalitarizem in komunitarizem tako predmoderna tradicija kakor propagandna maksima socialistične izgradnje, lahko štela prej v slabo kot v prid. Zanimivo je, da mu nostalgiki tega danes ne zamerijo, po drugi strani pa tako pri njih kot širše v postsocialističnih družbah velja skrajno negativno vrednotenje sedanjih povzpeticov, *tajkunov*, *profiterjev*, ljudi, ki so obogateli in se uveljavili čez noč. Takšno dvojno merilo se ponavadi upravičuje s humornimi klišeji tipa *Tito je krao, al' je dao, a ovi krađu, al' ništa ne dadu*.

Petič: ljudje da so ga cenili in ga še cenijo zaradi njegove politične originalnosti, se sliši²¹³. A Brozovo jugoslovanstvo je bilo ena izmed oblik širših in starejših nadsocialističnih ideologij Južnih Slovanov, nekakšnega balkanskega panslavizma, katerega korenine segajo do Ivana Franja Jukića in Ljudevita Gaja, torej prve polovice 19. stoletja dalje (ilirizem, razni drugi jugoslavizmi). Socializem kot politični sistem je prav tako obstajal že prej in se je po vojni razvijal tudi drugod po Vzhodni Evropi in širše. Množične manifestacije in najrazličnejši kulturno-športno-politični zleti tipa *Dan mladosti* prav tako sodijo v železni repertoar obredja vsake avtoritarne skupine: cerkve, države, politične stranke – spomnimo se le nedavne otvoritve pekinških olimpijskih iger. In navsezadnje, tudi mnogi pomembni elementi iz propagandega inženiringa o Brozu niso brez precedansa. Štafeta vladarju Jugoslavije, takrat še mladoletnemu kralju Petru II., se je leta 1940 prav tako prenašala po vseh banovinah države, štartala pa je v Kragujevcu – v tistem šumadinskem mestu se je proti koncu vojne spet rodila ideja, da bi štafeto z najboljšimi željami in čestitkami na isti način nosili tudi novemu voditelju, Brozu. Od Karadorđevićev je tudi prevzel običaj botrstva devetemu ali desetemu otroku (glej mr. West, 1996, 197). *Mi smo Titovi, Tito je naš* jako spominja na parolo srbskih radikalcev s konca 19. stoletja *Mi pripadamo Pašiću, Pašić pripada nama* (Čolović, 2004,

²¹³ Eden izmed intervjuvancev v BiH mi je dejal, da je bil *takratni politični sistem za človeka najboljši v svetovnem merilu* in da *nikjer nikoli ne bo boljšega*.

140). Brozova enovrstična »oporoka« *Čuvajte mi bratstvo i jedinstvo, kralju smo ga platili!* spominja na domnevno zadnje besede jugoslovanskega kralja Aleksandra po atentatu 1934 *Čuvajte mi Jugoslaviju!*²¹⁴ Obsesivna retorika *bratstva* pa je itak del vsakega korporativizma – poslušamo jo tudi kot del ideologije novega evrocentrizma²¹⁵.

Naprej: novo množičnokulturno produkcijo, spominkarstvo in oglaševanje z njegovo podobo je mogoče pojasniti tudi s čisto podjetniškega stališča: *Tito* se pač dobro prodaja! To je, denimo, vodilo odgovorne v zagrebškem podjetju Mirna voda, da so novo izvirsko vodo imenovali *Titov izvir* – razlog pa je tale: *Vodo smo poimenovali Titov izvir, ker lahko Joža prinese zaslužek*²¹⁶. Ime jim je svetovala neka oglasna agencija, saj da bodo s tem trgu ponudili nekaj originalnega. Podobno je z nekaterimi drugimi karizmatičnimi voditelji ali osebnostmi iz preteklosti, Chejem na zavitku tobaka, vodki, sladoledu in na bikiniju, Stalinom v obliki sveče in na kozarčkih, Mau na urah in obeskih, Gorbačovu kot znamki vodke, Atatürkom pa tako rekoč povsod po simbolni krajini turške države²¹⁷. Prava industrija nostalgije torej. Zala Volčič (2007, 21) trdi, da je morda šele oglaševalsko upodabljanje Broza »dokončno znamenje, da je Slovenija postala popolnoma razvita potrošniška družba, osvobojena tesnobe, da bi znova zdrsnila nazaj v svojo socialistično preteklost«. In zdaj nasprotni argument: *Tito* trži, dobesedno kapitalizira, seveda – ampak mnogi izmed teh rekvizitov, aranžmajev so narejeni doma, *za svoje veselje*, kot pravijo njihovi ustvarjalci, prav tako številne tovrstne aktivnosti in dogodki (»romanja« v Kumrovec ali v *Hišo cvetja*) nimajo prav nikakršne komercialne vrednosti ali pridobitniškega namena. Veliko tovrstne produkcije je narejene dobesedno po principu *DIY, naredi si sam*. Dober primer so recimo vpisi v spominske knjige na

214 Na to in še nekaj drugih pomenljivih vzporednic med ideološko podobo *viteškega kralja, zedinitelja in mučenika* Aleksandra in Broza (njuno jugoslovanstvo, zmagoslavno poveljevanje vojski med svetovnima vojnama, avtoritarizem, arbitriranje med strujami znotraj države, »neuvrščena« zunanja politika, pa seveda njuna ljudskost in karizmatičnost) me je opozoril zgodovinar Dejan Djokić. Osebna korespondenca, 28. 8. 2008. Glej tudi Kuljić, 2005, 226-228.

215 Glej primere v Velikonja, 2005b.

216 Glej R. Kajzer: Blagovna znamka Tito. Delo, Ljubljana, 21. 5. 2005, s. 32, ter J.Z./STA: Tito se še vedno dobro prodaja. Spletno Delo, Ljubljana, 16. 5. 2005, dostop 12. 8. 2005. Ustekleničeno vodo nameravajo, če bodo uspešni, izvažati predvsem v neuvrščene države, kjer da je *Titovo ime še vedno zakon*. Podobno razmišljajo tudi v bosanskem mestecu Jajce, kjer je bila leta 1943 ustanovljena druga Jugoslavija: v nostalgijičnih poznonovembrskih prireditvah tipa obletnice zasedanja AVNOJ, ki so v zadnjih letih postale množične in se jih udeležujejo delegacije iz vseh postjugoslovanskih republik, kulturne skupine in seveda borčevske organizacije, vidijo priložnost za turistični razvoj mesteca.

217 Z besedami Marca Laceyja (2007, *ibid.*) je »Che prav toliko marketinški pripomoček kot mednarodna revolucionarna ikona«.

obeh omenjenih krajih, ki so zelo intimistični, introvertirani, sami sebi namen, ali pa omenjene tiralice, ki nizajo njegova *hudodelstva*. Titostalgija torej ni le učinkovit marketinški trik, ampak tudi tipična »refleksivna nostalgija«, kot jo definira Boym (2001, 41–55)²¹⁸.

Sedmič, posmrtna neformalna »rehabilitacija« Broza je zgolj še ena izmed danes popularnih obsedenosti in fascinacij s preteklostjo – na kratko, pasatizem. Prav svobodno poigravanje in preigravanje z zgodovino je pogosta strategija postmodernističnih narativov, od medijske kulture do umetnosti, ki preteklost spektakularizirajo, popizirajo, spreminjajo v vznemirljivo, žgečkljivo, trivializirano zgodnico. Odtod današnje mrzlično iskanje raznih kuriozitet iz Brozovega življenja: njegove ljubezenske avanture, nejasno poreklo (o tem mrgoli raznih interpretacij, od tega, da je bil *neki Rus, Madžar, Ukrajinec, Jud oziroma Poljak, nezakonski potomec nekoga iz habsburške dinastije, neki grof, britanski/Stalinov agent, prostozidar /zares da je pokopan v Vatikanu, ne v Beogradu/, kratica za tajno organizacijo, Churchillov sin !/!, ženska !/!, ker da je zgodaj umrl da ga je zamenjal njegov izobraženi polbrat Franc, in celo da sploh ne obstaja*)²¹⁹, najljubše jedi, prijateljevanje z domačimi in tujimi filmskimi zvezdniki, zakonski škandali ... Naprej, kot vsaka nostalgija je lahko tudi titostalgija stvar zbirateljskega hobija: v ta namen je bil npr. ustanovljen omenjeni *Zavod nostalgija*²²⁰. Načelno to sicer drži, toda zakaj potem nekateri drugi nostalgični tokovi v teh družbah niso tako močni, zakaj ni tako prezentne nostalgije po drugih pomembnih osebnostih? Seveda se pojavljajo tudi drugi, saj povsod v postsocialistični Evropi prihaja do, kot pravi Michnik, »vračanja starih demonov«, ponovnega čaščenja nekaterih kontroverznih osebnosti iz polpretekle zgodovine, kot so na tleh nekdanje Jugoslavije recimo Mihailović, Pavelić, Rožman, Nikolaj Velimirović, Alojzije Stepinac idr. – toda veliko manj množično kakor pri Brozu²²¹. Tako je Broz na omenjeni »toplisi« največjih Hrvatov v zgodovini suvereno na prvem, Stepinac je 21. (zanimivo, mesto si deli z legendarnim rockerjem Johnnyjem

Stanovanje, vzhodna Bosna, 2008

218 V nasprotju z restorativno nostalgijo, ki si prizadeva za aktivno rekonstrukcijo minulega, temelji bolj na občutku hrepenenja in izgube: »mudi se na ostankih, na patini časa in zgodovine, pojavlja se v sanjah o nekem drugem prostoru in drugem času« (Ibid., 41).

219 Glej mdr. West, 1996, 183.

220 Glej recimo intervju M. Kastelica Nostalgik s kakovostjo z njegovim ustanoviteljem (City Magazine, Ljubljana, 29. 10. 2007, s. 4).

221 Dober primer je nekdanji poljski disident in pozneje predsednik Lech Wałłęsa, ki je iz karizmatičnega opozicijskega voditelja v osemdesetih, enega vodilnih politikov v devetdesetih danes tako rekoč degradiral v političnega outsiderja.

Štulićem), Pavelića pa ni med stotimi²²², na omenjeni slovenski iz leta 2003 je četrti, medtem ko so denimo Pučnik, Anton Korošec ali Janez Evangelist Krek daleč zadaj.

Starinarnica,
Sarajevo, 2008

Naprej: Broza da spoštujetejeto stari tovariši, titoisti, zakrknjeni Jugoslovenarji, okoreli jugonostalgiki, jugofili, jugoboljševiki, kriptokomunisti, Hejsloveni, smrdeče drobovje Jugoslavije, udbaši, vohuni mednarodnega boljševizma, lažni preroki, oficirski otroci, rdeča buržoazija, tisti iz mešanih zakonov, mitisekunami, jugodrugovi, jugozombiji, partizanski fosili oziroma komunajzarji/komunjare, da dodam še to sočno zmerljivko, ki leti na zagovornike prejšnjega režima²²³. Nasplošno da je bolj priljubljen med antifašisti in levičarji – po logiki *samo da je levo!* Ugovori so najmanj štirje. Prvi: med najbolj zagrizenimi antititoisti pogosto srečam – *ah, cuore ingrato* – nekdam najbolj zagrizene titoiste. Tako zagovorniki napisa *Tito* nad Branikom ugotavljajo, da so zdaj med nasprotniki in skrunilci tega napisa tudi tisti, ki so ga pred desetletji postavljali in zanj skrbeli²²⁴. Že za razkroj Jugoslavije v poznih osemdesetih so bile zaslužne tudi skupine na oblasti, torej republiške partijske elite, ki so sicer prisegale na *Titovo pot*, dejansko pa so jo uničevale. Tudi razne antagonistične skupine iz tistega časa so se sklicevale nanj, celo demonstrirale z njegovimi portreti, a so imele različne cilje (recimo kosovski Albanci in Srbi). Rečeno s Slavojem Žižkom (1989, 115): »Tito ni drugič umrl zaradi delovanja Sovražnika: zato so več kot zadostno poskrbeli njegovi legitimni dediči.«²²⁵

Drugi ugovor: zakaj ravno on (in recimo Che) in ne kakšen drug levičar, svetovni (Stalin, Mao, Castro, Trocki,

222 Tito je najveći Hrvat u povijesti, 2004, ibid.

223 Še o takem »cvetju zla« beri v I. Antič: Playback – Poletni zapiski iz dežele vitezov. Delo, sp, Ljubljana, 21. 9. 1996, s. 36, ter v Jansen, 2005, op. 1 na s. 221, 222.

224 Intervju z E. Bizjakom, 13. 8. 2008.

225 Glej tudi Pavlowitch, 2006, 89, 90.

subcomandante Marcos) ali lokalni (Moša Pijade, Kardelj, kateri izmed legendarnih partizanskih komandantov in narodnih herojev, Sava Kovačević, Peko Dapčević, Franc Rozman Stane, Koča Popović, Ivo Lola Ribar, navsezadnje tudi Boško Buha)²²⁶? In tretji, primeri govorijo tudi nasprotno: nanj se sklicujejo tudi nekateri nacionalisti in desničarji. Recimo notorični voditelj Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič si je postavil Brozov spomenik na vrtu svoje vile: z omenjenim labinskim sta edina na novo postavljena v zadnjih dobrih dvajsetih letih. Dvakrat na leto (23. decembra, na dan plebiscita za slovensko neodvisnost, in 25. maja, na njegov rojstni dan) k njemu spušča obiskovalce, napis na podstavku pa pravi *Sin slovenske matere – Zmagovalec II. svetovne vojne – Maršal Jugoslavije*; tudi sicer da je bil Broz eden največjih frajerjev v naši zgodovini oziroma fantastičen politik²²⁷. Njegova stranka je leta 2005 predlagala, da bi se glavna ulica v Ljubljani, ki se sedaj deli na Slovensko in Dunajsko cesto, znova imenovala *Titova*, kakor je bila pred osamosvojitvijo. Kandidat desničarske Slovenske ljudske stranke na lokalnih volitvah 2006 je v svoji predvolilni brošuri navedel daljši citat iz znamenitega Brozovega govora na Okroglici leta 1953, zraven pa dal znani Zečev portret Broza²²⁸. Navsezadnje pa o »nikoli do kraja izrečeni, ampak povsem očitni simpatiji prvega hrvaškega predsednika Tuđmana do Broza« piše tudi hrvaški zgodovinar Tvrtko Jakovina²²⁹.

In še: tudi izrazito pozitivne podobe Broza v javnomnenjskih raziskavah – spomnimo se podatkov iz prejšnjega poglavja - ne gre pripisati zgolj levičarjem. Indikativna sta dva izmed pogostih zapisov v spominskih knjigah: iz *Hiše cvetja - Spoštovani Josip Broz Tito, naj ti da vsemogočni Bog večni mir in pokoj!* (sledi podpis) – in iz rojstne hiše v Kumrovcu – *Sretna sam što sam živjela dok ste bili Predsjednik, počivali u miru Božjem* (podpis). V bosansko-hercegovski oddaji o Brozu pred nekaj leti je starka na vprašanje, kaj meni o njem in njegovem času, odgovorila *Bog mu daj sveti raj!*²³⁰ V nedavni raziskavi med volivci slovenskih strank, kakšna osebnost je bil Broz, so prišli do zanimivih rezultatov: seveda je bolj »pozitivna osebnost« med »levo-liberalnimi« strankami (za kar sto odstotkov volilcev upokojske stranke, za 92,9

226 Če zanemarim bolj kontroverzne Aleksandra Rankovića, Andrijo Hebranga ali Dilasa.

227 Dnevnik 24 ur, POP TV, Ljubljana, 9. 8. 2008. Da *Tito je bil genialec* javno trdi tudi slovenski humorist Tof (televizijska oddaja Pri Činču, Čarli TV, 3. 5. 2008).

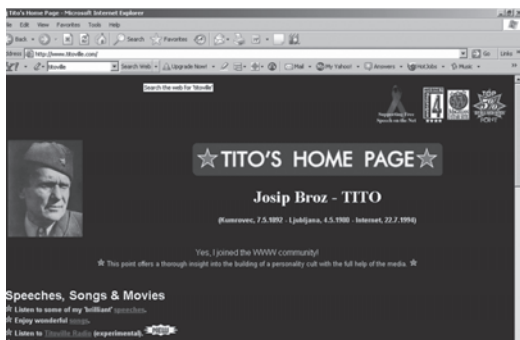
228 Stopimo skupaj! Vaš župan R. Harej, kandidat SLS za volitve članov mestnega sveta Mestne občine Nova Gorica, 2006.

229 Jakovina, 2008, s. 53.

230 A. Telibečirović: »Bog mu daj sveti raj!« - Lik Tita v BiH. Mladina, Ljubljana, št. 21, 24. 4. 2004, s. 25.

socialnih in za 92,3 liberalnih demokratov), med sekularnimi nacionalisti prav tako (88,9 odstotka), visoke deleže pa dosega tudi med desnimi strankami (kar za 80 odstotkov volivcev podeželske ljudske stranke, za 59,8 demokratske stranke in za 52,2 prokatoliške Nove Slovenije)²³¹.

Devetič, nekateri interpretirajo »drugi prihod« Broza skozi množično kulturo kot nekaj nazadnjaškega, statičnega, staromodnega (in navsezadnje tehnološko zaostalega), za golo inercijo oziroma reprodukcijo preteklosti, ki bo kmalu izumrla hkrati z njegovimi starajočimi se *podaniki*, torej izginila zaradi entropije. Po eni strani to drži; gre za kontinuiteto iz onih časov, na prireditvah njemu v čast se vijejo stare zastave, kažejo stare medalje in deli uniform, retorika spominja na tisto iz herojskih časov partizanstva in povojnega udarništva. Po drugi strani pa se titostalgični diskurz seli tudi v nove medije: omenil sem že, da mu je posvečenih nekaj spletnih strani. Zanimive so diskusije njegovih nasprotnikov in simpatizerjev v klepetalnica in blogih. Za njegov rojstni dan ali za *dan republike* se po internetu pošiljajo zabavne voščilnice oziroma čestitke z njegovo sliko (recimo, kako mu vošči kakšna brhka mladenka), pogosto podkrepljene s kakšno znano izjavo v vseh jugoslovanskih jezikih (npr. *Naj vam bo srečen 25. maj 2007, dan mladosti, tovarišice in tovariši mladinci!*), ali pa šaljivi opisi tistih časov (tipa *Sedem čudes socializma*, v katerem je na kratko ironizirano vse, kar takrat ni delovalo, pa je sistem vseeno deloval ...). Majice in druge produkte z Brozovim likom je mogoče kupiti na spletu, v *Josip Broz Tito Shop*, na <http://www.josipbroz.com/>.

Svetovni splet, 1994

Slovenski blogerski časopis *Drugi svet* (<http://www.drugisvet.com/>) je z založbo Mladinska knjiga organiziral blogerski razpis, v katerem naj bi blogerji napisali svoj pogled

²³¹ Repe, 2007, ibid.

na Tita, kakšno zanimivo izkušnjo ali drugo sporočilo na to temo in zraven dodali še logotip; prvih petdeset med njimi naj bi prejelo vrednostni bon za deset evrov v spletni trgovini <http://www.emka.si/>. Razpis vabi z ikono, na kateri sta Brozov lik in poziv *Tito te gleda! Klikni!* (<http://www.drugisvet.com/news/tito.html>). Preko slovenskega podjetja Pimp si je na ekranček mobilnega telefona mogoče instalirati karikirane sličice in *smešne glasove znanih osebnosti in druge ne-navadne zvočne efekte*, med drugim *telemolitva z angelčkom, uteram ti s prsato lepotico, bemu mater zvoni telefon s togotnim dojenčkom, Albanac kupuje traktor s sliko Albanca, čefur v džepu s stereotipizirano podobo čefurja, Hej Slovani z grbom SFRJ – in Družje Tito s karikaturjo Tita in Jovanke, ki v bistvu spominjata na Homerja in Marge Simpson*²³².

Oglas, Slovenija, 2008

Pojavlja se tudi na podlogah za računalniške miške: v Ljubljani v obliki nekdanje zelene ploščice s številko hiše (*Titova cesta 244*), v Beogradu na belem konju in za klavirjem, na Hrvaškem pa je na njej njegova podoba iz partizanskih časov in napis z jasnimi pankerskimi aluzijami: *Tito is not Dead*, seveda z obkroženim Ajem.

Podlaga za računalniško miško, Hrvaška, 2008

²³² Ponudba je bila iz jeseni 2007. Zanimivo, večina naslovov je v srbskem/hrvaškem/bosanskem jeziku.

Deseti (proti)argument: vse je zgolj nadaljevanje njegovega kulta osebnosti, karizmatičnega lika in narcistične samopodobe, ki jo je in so mu jo tako sistematično in previdno gradili od partizanskih časov naprej. Posebno se poudarjajo njegovo uživaštvo, luksus, glamur, nonšalanca, druženje tako z velikimi političnimi sodobniki kakor z estradnim *jet-setom* (njegovi gostje so bili mdr. Sophia Loren, Gina Lollobrigida, Richard Burton, Kirk Douglas, Josephine Baker, Yul Brynner, Mario del Monaco in Orson Welles, pa Sartre in Che in prva astronautka Valentina Tereškova). Po vojni je na približno 142 potovanjih obiskal 62 držav in se tam ali doma srečal s tako rekoč vsemi svetovnimi državniki. Takega ga prikazujejo tudi nekateri današnji časopisni članki, naj navedem značilen citat: *Tito je bil uživač, pravzaprav zgled za hedonizem*²³³. Že, toda mitologije velikih voditeljev, »herojarhije«, da uporabim Carlylov termin, prihajajo in odhajajo, Brozova pa je ne le obstala, ampak v politično in kulturno popolnoma spremenjenem svetu pridobila povsem nove dimenzije. Videti je, kakor da je Broz »prerojen« tudi za nove generacije, ki o njem vedo le iz druge roke, posredno. Tudi v »levih« strankah se ga očitno bolj spominjajo v podmladkih kot v jedru strank samih, čeprav mnoge izhajajo iz nekdanje Zveze komunistov in njenih takratnih transmisij. Tipičen primer je Mladi forum SD iz Slovenije, katerega predstavniki se redno udeležujejo slovesnosti v Kumrovcu, polagajo vence pred Brozov spomenik, prav tako tudi njihovi hrvaški kolegi iz Foruma mladih SDP. Omenil sem že, da je njegov lik pogost tudi na alternativni in subkulturni sceni.

Enajstič, Broz je v nekaterih okoliščinah še vedno delikatna politična tema, zlasti v aktualno-strankarskem prerekanju – bil naj bi nekakšna točka razmejitve med »levico« in »desnico«²³⁴. Na Slovenskem desničarski kolumnist Bernard Nežmah obtožuje *politično in menedžersko oblast* – vlada je bila v času pisanja članka »levo-liberalna«, vodilni stranki sta bili LDS in ZLSD – da sicer *slavita vstop v EU*, a da je *protislovno njuno tiho občudovanje Tita in de facto ponavljanje njegovega odnosa do opozicije*²³⁵. Glede tega je pogosto vroče na Hrvaškem, zlasti med – z naskokom – vodilnima socialdemokratsko in desničarsko HDZ. Tam je ena izmed pogostih tem v vsaki volilni kampaniji ravno vrednotenje Brozovih

233 Banjanac Lubej, *ibid.*

234 Tudi v čisto vsakdanjem življenju in v debatah ob kavi ali kozarčku: starejši slovenski titoisti mi je v pogovoru omenil, da je svojega znanca, ki se je Brozu izneveril, spravil v zadrego z vprašanjem (in seveda odgovorom): *Kdo pa ti je vse to dal, šolanje, službo, penzijo, kdo – Tito!*

235 B. Nežmah: Tito v Brižinskih spomenikih. Mladina, Ljubljana, 24. 5. 2004, 20.

del in izrekanje za *Tita ali za Tuđmana*. Tako so izjave vodje hrvaške SDP Zorana Milanovića iz poletja 2007 o tem, da je *Tito večji od Tuđmana* pri nasprotnih strankah sprožile plaz obtožb v smislu, da hoče nekdo preko njega obnoviti Jugoslavijo, znova povezati te države, da je on pravzaprav *veliki titoist*, ki da se opredeljuje za *Jugoslavijo in komunizem*, da prijateljuje s srbskim predsednikom Borisom Tadićem in da podpira bosansko-hercegovskega *titoista* Željka Komšića, da *idealizira titoizem*, da se je namesto proslave dneva državnosti udeležil tiste dneva *antifašističnega boja*²³⁶ ipd. Toda ni vedno tako – že nekaj prejšnjih primerov kaže, da Broza cenijo celo mnogi na desnici.

A tudi na »levici« stvar ni tako preprosta: spet, hrvaške SDP se je delila na »titoiste« in »revizioniste«. Spor je nastal poleti 2003 po javni polemiki ob objavi fotografije takratnega predsednika stranke in hrvaškega premiera Račana, ki je na proslavi šestdesete obletnice partizanske vstaje v Istri na odru poziral ob Titovi sliki. Za podpredsednika stranke – to je bilo njegovo osebno in uradno stališče SDP - je bil Broz, kljub napakam, *izjemno sposoben in zaslužen človek tako za Hrvaško kot za antifašistično gibanje v svetovnem merilu*, za njegovega strankarskega kolega je prav tako *nedvomno pozitivna zgodovinska osebnost*. Na drugi strani je bil Zdravko Tomac do njega precej bolj kritičen in je zahteval, da se SDP zaradi *Pliberka, Golega otoka in političnih umorov seveda nikakor ne sme naslanjati na Titovo dediščino, niti se nekritično navezovati na nekakšno kontinuiteto Titovega delovanja*²³⁷. Tudi sicer je izredno simptomatično, da so glede Broza mnogi postjugoslovanski politiki – ki so začeli svojo politično kariero ali celo dosegali visoke politične položaje že v njegovem času in so pozneje ostali bodisi na tranzicijski »levici« ali se preselili na desnico – zgovorno tiho o njem. S »politiko tišine« so se mu preprosto odrekli, izogibajo se ga kakor slabe vesti iz nekih drugih časov²³⁸. Izjema je hrvaški predsednik

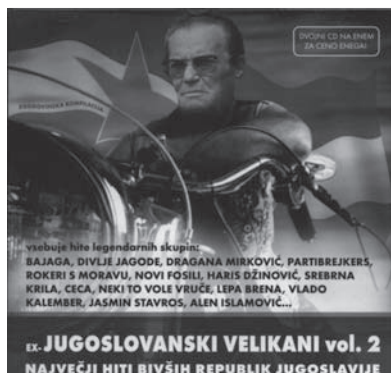
236 Vse te »grehe« mu našteje nekdanji visoki funkcionar SDP, zdaj ortodokсни desničar Z. Tomac v članku »Milanović provodi radikalnu deračizaciju« (Fokus, Zagreb, 6. 7. 2007, s. 14, 15).

237 N. Božić: Tomac: Da, Tito je odgovoran za ratne zločine. Nedeljnik Jutarnji, Zagreb, 3. 8. 2003, s. 4.

238 To je seveda razumljivo, če preberemo, kako ga je recimo v svoji knjigi Stvaranje socialističke Jugoslavije iz leta 1960 (Naprijed, Zagreb, s. 33) označil Tuđman: *V njegovi osebnosti so združene lastnosti revolucionarja, politika, državnika in vojskovodje. Z eno besedo, narodi Jugoslavije so imeli v tem najbolj usodnem času svoje zgodovine takšnega vsenarodnega voditelja in velikega človeka, kot se pojavlja le v prelomnih obdobjih posameznih narodov in zgodovine nasplošno*. Pa tudi Đilas ga je prej imenoval *neomahljiv, moder in daljnoviden*, da se je v njem *utelesila nepremagljiva moč naših narodov in naše Partije*, da je *veliki sin naše Partije in naših narodov* itn. (Članki 1941–1946. Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 59, 77). D. Čosić ga je do srede šestdesetih hvalil, na začetku devetdesetih pa ga je opisal kot *sleparja v svetovnem merilu, stalinista, tirana in*

Stipe Mesić, za katerega je Broz najpomembnejša osebnost v domači zgodovini²³⁹ in ki je nemudoma in javno obsodil miniranje Brozovega spomenika leta 2004. V Sloveniji je edini vidnejši politik, ki javno izraža svojo naklonjenost Brozu, Jelinčič, ki verjetno tako pridobi – glede na prevladujoče pozitivno vrednotenje Broza med Slovenci - kakšno dodatno politično točko med volivci.

Dvanajstič, titostalgije (in jugonostalgije) prav tako ni mogoče popolnoma pojasniti s tem, da sta bila jugoslovanski socializem oziroma Brozova oblast bolj humana kakor drugi socialistični režimi, da je bil njegov avtoritarizem milejši, mehkejši od tistega njegovih sodobnikov bolj na vzhodu, da je bil življenjski standard višji, da je država poskrbela za službo, stanovanje in socialo ter da je tako dolgo in uspešno povezoval tako različne dele države in prispeval k miru v regiji – na kratko, da se je *pod Titom nasplošno kar dobro živelo*, kot se vztraja v nostalgичnih pastoralah. Vse to gotovo drži, a velika večina Jugoslovancev ni nikoli od blizu izkusila življenja v nobenem izmed teh realsocialističnih sistemov – bolj so jih dojemali skozi protipropagando (torej kako je *naš samoupravni socializem boljši od njihovega etatističnega, birokratskega*) v tihi bojzani, da nekoč tudi k nam *ne usekajo Rusi*²⁴⁰. Mnogo več izkušenj in stikov so imeli z življenjem na Zahodu in iz te perspektive bi življenje v socialističnih Jugoslaviji lahko kvečjemu ocenjevali slabše oziroma ga kritizirali.

Slovenija,
po letu 2000

vladoželjneža, hedonista, okrutnega in pokvarjenega demagoga, ignoranta in karierista (v Kuljić, 2005, 432–437).

239 Tito je najveći Hrvat u povijesti. Nacional, Zagreb, 6. 1. 2004, s. 46.

240 Spominjam se vica iz časov zimske olimpijade v Sarajevu 1984, da je jugoslovanske organizatorje zmrzilo ob podatku, da so Sovjeti v svojo ekipo uvrstili dvajset tisoč biatloncev ...

Točka trinajst: pogosto se mnoštvo Brozovih podob poskuša pojasniti kot golo parodijo, igrivo subverzijo obstoječih dominantnih političnih, kulturnih in medijskih diskurzov. Primerov zafrkantskega prikazovanja Broza kar mrgoli: fotomontaža na naslovnici zgoščenke oziroma zgodovinske kompilacije *Ex-jugoslovanski velikani vol. 2*, kjer je videti kot brandovski *The Wild One*, bajker z golimi mišičastimi rokami, brezrokavnikom iz jeansa, polnim našitkov, seveda na impresivnem motorju.

Na eni izmed potiskanih majic je Broz upodobljen v svojih starejših letih: na originalni fotografiji kadi cigaro, medtem ko je na majici ta zamenjana z res velikim jointom, napis pa pravi *Tujega nočemo, svojega ne damo*. Dejan Novačič začenja knjigo oziroma turistični vodnik z naslovom SFRJ: *Moja dežela*, ki na humoren način reinterpretira pretekla jugoslovanska desetletja, množično kulturo, politiko, dosežke in zablode pa seveda Broza, s *stvarjenjem*, podobnim svetopisemskemu: *1. Na začetku je bila zemlja pusta in prazna in nad breznom je vladala tema. In je Tito rekel »Bodi svetloba!« In bila je svetloba. 2. In je Tito ločil svetlobo od teme in je imenoval svetlobo naši in temo je imenoval njihovi ... itn.*²⁴¹ Pred leti so imeli na nekem slovenskem komercialnem radiu humoristično oddajo, v katero se je *Tito javljal iz nebes*. V kulturnem ljubljanskem razstavišču šKUC je na vratih moškega stranišča fotografija Broza, na vratih ženskega pa Jovanke.

Galerija,
Ljubljana, 2005

Zlasti za *Titov rojstni dan* se v mladinskih klubih vrstijo zabave, koncerti in druge prireditve; pa tudi sicer so jugonostalgичne fešte in retrožuri postali stalnica zabavne ponudbe širom po nekdanji državi. Vrti se takratna glasba, včasih tudi celotna imažerija spominja na tiste čase, od

²⁴¹ Orbis, Ljubljana, 2003, s. 7.

plakatov in letakov do plesa. Sicer se to ponavadi interpretira kot popolnoma apolitično zabavanje, kot neka fora, rahla provokacija: to da je preprost izgovor za dober žur zaradi nekoga, o katerem d večina mladih sploh ne bi vedela, kdo v resnici je. Kulturolog Gregor Tomc tako razlaga, da mladina, ki hodi na take zabave, *nima nobenega odnosa do Jugoslavije in da sprejema stvari brez predsodkov* – pač pridejo poslušat glasbo in uživati²⁴².

Pisarna,
Ljubljana, 2003

Neostalgija seveda prinaša tudi sproščujoče, komično preigravanje preteklosti in poigravanje z njo. A navsezadnje je to po mojem vendarle politična gesta, ki se je morda protagonisti niti dobro ne zavedajo. Seveda vsem tistim, ki nosijo njegove majice, žurajo na njemu posvečenih zabavah in ga imajo nekje zapisanega kot *dobrega voditelja*, ne moremo pripisati, da neposredno, zavestno ali celo programske sprejemajo njegovo politično dediščino. Ne »kupi-jo« je hkrati skupaj z majico ali vstopnico. A vseeno: zakaj se, recimo, tako na veliko praznuje prav praznik nekdanje države in rojstni dan nekdanjega voditelja in ne – recimo v Sloveniji – *dan državnosti* 25. junija ali *dan Evrope* 9. maja? Odgovor lahko najdemo v latentni in nezavedni, pogosto pa tudi očitni in zelo reflektirani subverzivnosti tovrstnega nostalgičnega diskurza: če npr. ta dva dneva praznuje oblast, če je to del dominantnih diskurzivnih konstrukcij, potem si je nujno sledi treba prisvojiti kakšne druge, že zaradi preprostega nasprotovanja prvim. Torej se ob mimetični nostalgiji, ki je resna, dogmatska, nespremenljiva, izrecno politična in kontinuirana in v kateri se Broz pojavlja tako kakor takrat, pojavlja tudi tej nasprotna nostalgija, satirična, neostalgija. Njena značilnost je pobalinsko nagajanje in namerno subvertiranje obstoječega s problematično preteklostjo, to pa ni

²⁴² Repnik, *ibid.*, s. 17.

brez političnih konotacij – ne sicer neposrednih, ampak na nekem drugem nivoju (o tem več v zadnjem poglavju).

Stojnica s starinami,
Labin, 2008

In na koncu, upravičeno bi bilo tudi trditi, da je titostalgija bolj izraz zavračanja sedanje politične situacije in voditeljev kot pa nekritičnega slavljenja razmer pred desetletji in samega Broza. Razumemo jo torej lahko tudi kot protestno gesto, učinkovito provokacijo ali celo kot obrambo pred nasiljem novih ideoloških tokov (recimo nacionalizma, diktata ponižnega vstopanja v Evropo, neoliberalizma, konservativizma, tradicionalizma, klerikalizma, restavracije)²⁴³ – zlasti pri mladih. Tako lahko razumem npr. grafit *TITO KPJ* na vhodu splitsko-makarske nadškofije pred nekaj leti²⁴⁴, *Tito*, grafitirano čez napisa v srbsčini in cirilici in angleščini *Dobrodošli v Republiko Srbsko* na veliki tabli ob vstopu v srbski del BiH, ali pa tisti iz Labina *Hoćemo Tita, ne EU*.

levo:
Hrvaška, 2008

desno:
Bosna in Hercegovina,
2008

O tem priča tudi tale anekdotični primer iz Ljubljane: v času panka konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih se je pojavil grafit z besedilom takratnega pionirskega pozdrava – *Za domovino s Titom naprej!* – le da je bilo s *Titom* prečrtano in provokativno pripisano s *pankom* – torej se je sporočilo glasilo *Za domovino s pankom naprej!* Na koncu devetdesetih, ko si je pank že pridobil »domovinsko pravico«, se je pojavil

²⁴³ Med glavne nevarnosti, ki prežijo na postsocialistične družbe, Michnik lucidno uvršča agresivni verski integrizem, postkomunistični populizem in neandertalski antikomunizem (1997, 235, 237).

²⁴⁴ Feral Tribune, Split, 1. 4. 2005, s. 8.

nov grafit z isto vsebino – *Za domovino s pankom naprej!*, le da je zdaj bilo ono s *pankom* prečrtano in zamenjano z novo provokacijo – s *Titom*. Zmeraj proti, torej!²⁴⁵

Omenjeni avtor slovenske spletne strani pravi o Titu, da mladi zaradi brezosebности kapitalistično usmerjene družbe iščejo izhod v *preživelih idealih* (v *Titu, Jugoslaviji ...*), *saj s tem ubijejo dve muhi na en mah. Zanima jih stvar, ki ni del današnjega kapitalističnega sveta (upor proti trendovstvu, skomercializiranosti, vsemu, kar je popularno ...)* in ki hkrati *ponazarja čase, ko se je verjelo v neko skupno idejo, ko so ljudje verjeli v neke skupne cilje*²⁴⁶. A Brozova podoba in partizanske parole (obvezna je seveda *SF SM!*) so pogosto tudi del novih političnih aktivnosti: najdemo jih, recimo, na plakatih bosanskih antifašističnih organizacij, ki vabijo k podpisovanju peticije *za sprejetje zakona o prepovedi organiziranja in delovanja neofašističnih organizacij v BiH* iz leta 2008, in na tistih za borčevske prireditve in partizanske obletnice. Zastave socialistične Jugoslavije in posameznih socialističnih republik (torej z rdečo petokrako na sredi), rdeči praporji ZKJ in Brozove slike na panojih so pogoste tudi na raznih delavskih in študentskih demonstracijah²⁴⁷. Kadarkoli sem se z ljudmi začel pogovarjati ali jih intervjuirati na temo titostalgije in na splošno jugonostalgije, se mi je praviloma dogajalo, da so se intervjuji končali z ostrimi obsodbami sedanjega stanja, sistema in seveda politikov, *bedakov*, kot so jih imenovali v raznih jezikih, ki da so v vseh pogledih slabši od Broza.

Pri povečevanju Broza gre torej za kritike sedanjih oblastnikov; hkrati pa za ponujanje drugačne perspektive, ki je v marsičem blizu sodobnim levičarskim trendom (zavračanje krivične globalizacije, kapitalizma, militarizacije, nadnacionalnih korporacij, averzija do ameriškega unilateralizma, Nata in EU). Zato ni naključje, da najdemo skoraj identične kritike obstoječega (in temu primerna programska gesla) in pozive k pravični družbi tako med skupinami mladih aktivistov za pravičnejši svet (alterglobalistov) kot med postaranimi titoisti, tako med poplevičarji kot med neotitoisti²⁴⁸. Ne-

245 Ta preobrat je toliko bolj nenavaden, če se spomnimo, kakšno moralno paniko so zagнали in kako so pank in pankerje (naci-pank afera, obsodbe njihovega *nedostojnega obnašanja*, prepovedi koncertiranja ipd.) obojali prav zagovorniki in institucije *Titove Jugoslavije*.

246 Repnik, 1999, 16. Podobne izjave glej tudi v Pečjak, 2006.

247 In kot take zbujajo grozo aktualnih oblastnikov, ki v tem nemudoma in bistro prepoznajo *zaroto starih komunističnih sil*.

248 Tako je geslo in ime skupin tako slovenskih kot italijanskih alterglobalistov *Dost je!* oziroma *Ya basta* isto kot je geslo na predvolilnem letaku makedonske stranke *Zveza Titovih levih sil: Dosta beše!* Omenjenemu Faraguni se samoupravljanje jugoslovanskega tipa še vedno zdi najboljša alternativa obstoječemu kapitalizmu, tako kot je bilo

kateri gredo veliko dlje od golega negacionizma. Neotitoisti iz vseh nekdanjih republik se tako srečujejo in povezujejo ne le ob obletnicah v Kumrovcu in na Dedinju, ampak tudi v bosanskih mestih, ki so bila usodna za nastanek druge Jugoslavije. Tako je bilo na 65. obletnico 1. zasedanja AVNOJ v Bihaću leta 2007, za leto 2008, na 65-letnico pomembnejšega 2. zasedanja v Jajcu pa napovedujejo še boljšo organizacijo in še širši zbor. Prizadevajo si za rekonstrukcijo Jugoslavije v svojih nekdanjih mejah, notranje organizirano kot ohlapno federacijo, katere prestolnica bi bila Bihać²⁴⁹.

In nazadnje: Broz res funkcionira kot ena izmed ikon levičarskega uporništv, hkrati s Chejem, tako je tudi prikazan: in sicer ne le kot ustanovitelj stabilne države, mirotvorec, zakonodajalec – torej »solonovsko«²⁵⁰ – ampak tudi bojevniško, zmagoslavno, v uniformi kot znamenju nenehnega boja – »aleksandrovska«²⁵¹ (kot nekakšen »jugoslovanski Che« iz 2. svetovne vojne, »Che pred Chejem, »Che za domačo rabo«)²⁵². Tako je na analiziranih kratkih majicah največkrat predstavljen kot partizanski komandant, manjkrat pa kot predsednik države v svojih poznih letih (torej

to nekdanje boljše tudi od realsocializma sovjetskega tipa; odnosi med nekdanjimi republikami pa naj bi bili prijateljski in kooperativni nalik tistim med skandinavskimi (intervju, 3. 7. 2008).

249 Tako trdi omenjeni Nakovski (osebni intervju 5. 8. 2008).

250 Glej Girardet, 1986, 77, 78.

251 Glej Girardet, 1986, 75–77. V tem kontekstu ni nepomembno, da so po vojni Brozov rod poskušali navezati ne le na puntarsko tradicijo hrvaškega Zagorja (veliki upor 1573, glej Brkljajčić, 2006, 187–190, Dedijer, 1980, 13–15), ampak se je celo špekuliralo o daljni rodbinski povezavi med voditeljem upora Matijo Ambrozom Gubcem in Brozovimi (iz imena Ambroz – priimek Broz). Dedijer piše, da ima Zagorje na Hrvaškem tak pomen kot Piemont v Italiji in Sumadija v Srbiji (Ibid., 12).

252 Ali, če obrnemo logiko, Che deluje v sodobni množični kulturi kot nekakšen »Tito v svetovnem merilu«. Tudi sicer se lahko titostalgični pojavi delno – upoštevaje seveda velike razlike – primerjajo s podobo Cheja v sodobni množični kulturi in politiki. Navsezadnje prodajalci majic, bedžev, našitkov s podobo enega in drugega v nekdanjih jugoslovanskih republikah računajo na isto klientelo. Che je tako po klasifikaciji ameriškega Tima uvrščen med *sto najvplivnejših ljudi 20. stoletja* – a v skupini *Heroji in ikone*, ne pa *Voditelji in revolucionarji* (www.time.com/time/time100/heroes). Po neki avstrijski raziskavi je kar 98 odstotkov tamkajšnjih sedemnajstletnikov že slišalo za Cheja (A. Salihbegović: Che fotografije kojima je revolucija bila sjena. Intervju s Petrom Coelnom. *Jutarnji list*, Zagreb., 5. 7. 2008, s. 76). Tudi on se dojema kot romantična, univerzalna in seveda fotogenična ikona mladostniškega uporništv: kustos dunajske razstave Chejevih fotografij leta 2008 navdušeno pravi, da je on na vsaki videti *kot naravni filmski zvezdnik, kot zares veliki superzvezdnik in fascinantni genij piara* (Salihbegović, *ibid.*, s. 75–77). Rastko Močnik (2004, 195) Tita imenuje »romantični 'pop'« v smislu tega, da je uresničil romantični ideal, da je življenje samo umetnina: to je bila »vselej množična uporaba obrazcev – pogosto zares ljudskih in anonimnih, včasih tudi na način kulturne industrije – , ki pripadajo preteklosti zgodovine umetniških praks, ki so že doživele svojo paradigmatso formulacijo in jih je prav zato mogoče reproducirati«. Neskončno reproduciranje podob Broza (ali Cheja), seveda po eni strani razosti njegov neposredni politični naboj: ta postane šik, sprejemljiv za pripadnike raznih političnih opcij. Naj tu navedem zanimivo anekdoto Chejeve hčere Aledie. Na eni izmed številnih konferenc o svojem očetu v Italiji, na katere je bila povabljena, je podpisovala mladim kratke majice z njegovo podobo, potem pa je izvedela, da so bili nekateri izmed teh mladincev fašisti, *ki nič ne vedo o njem* (Lacey, 2007, *ibid.*).

iz šestdesetih ali sedemdeset let, pa še tam je nekajkrat v maršalski uniformi). Podobno velja tudi za druge prodajne izdelke in spominke kulture titostalgije – tudi tam prevladuje mlajši, »partizanski« Broz²⁵³.

PODOBA BROZA NA KRATKIH MAJICAH (T-SHIRTS)

kot partizanski vojskovodja (podoba »Aleksandra«)	25	55,5 %
kot predsednik države v svojih poznih letih (podoba »Solona«)	13	29 %
brez slike Tita (le napis o Brozu, njegov podpis ali geslo)	7	15,5 %
SKUPAJ	45	100 %

Da, večni motiv nasprotovanja obstoječemu, a ne gre izključno le za to: po mojem to ni samo *Ne!* sedanosti, pač tudi – lahko celo predvsem – afirmacija tistih preteklih, zdaj zapostavljenih vrednot, kot so socialna pravičnost, skupna lastnina, zdravstvena in socialna varnost, solidarnost znotraj družbe, povezovanje med narodi itn. Na kratko rečeno: gre za uveljavljanje tistega pozitivnega v »Titovem izgubljenem svetu«. Imitator Godnič pravi, da *jaz kot Titov mladinec – in to sem mu še danes hvaležen – nisem poznal rasne ali verske nestrpnosti, ki so ju prinesli novi časi*²⁵⁴, slovita pevka romske glasbe Esmā Redžepova pa se ga spominja kot *najboljšega državnika na teh prostorih, ker nas je vse povezal*²⁵⁵.

Trafika, Tuzla, 2008

253 No, to »mlajši« je seveda treba relativizirati, saj je imel med vojno v Jugoslaviji zrelih od 49 do 53 let.

254 Hrastar, Pirc, 2004, ibid.

255 V intervjuju za Nacional, Zagreb, 6. 1. 2004, s. 45.

VI. SKLEP – *Mi smo Titovi, Tito je naš*

On je bio mrtav prije nego što se rodio.

črnogorsko-primorski metropolit Amfilohije²⁵⁶

Vsak od teh (proti)argumentov po svoje drži, obstojnost Brozove priljubljenosti se deloma lahko pojasni tudi tako, a vse skupaj je še vedno premalo, da bi lahko odgovoril na uvodoma zastavljena vprašanja in pojasnil celovitost tega pojava. Podobno je tudi z jugonostalgijo, za katero je veliko instantnih pojasnitev, težko pa pojasnijo njeno pestrost. A naj pričujoča širina fenomena in množstvo primerov ne zavedeta bralca. Že uvodoma sem izrecno opozoril, da titostalgija ni vsesplošen in množičen pojav, da dominirajo druge kulturne, medijske in politične vsebine. Vseeno pa je teh dokazov toliko, na tako različnih krajih in pri tako različnih skupinah, da jih hočeš nočeš opazi tudi nepozorni sprehajalec po prostorskih in mentalnih krajinah post-jugoslovanske tranzicije. Poudariti je treba tudi to, da primeri kažejo na pogosto notranjo nekonsistentnost, nelogičnost in protislovnost nostalgичnega diskurza, ki bi ga bilo mogoče kritizirati oziroma celo ovreči ne le z zunanjimi kritikami, ampak tudi z doslednim razumevanjem posameznih nostalgичnih predstav. Sam mislim in v tem sklepnem poglavju utemeljujem, da je za obstoj in razvoj vsakršne nostalgije bistveno še nekaj več od vsega doslej navedenega.

Južna Srbija, 2008

Najprej bi pojasnil, zakaj si te fenomene že od začetka »drznem« imenovati nostalgija in ne kratko malo retro. Predstavljeni produkti kulture nostalgije in še obilo drugih, ki jih nisem omenil, so seveda tudi retro, ampak niso preprosto zgolj to. Razlog za to je, da so v svojem bistvu

²⁵⁶ V: J. Čulibrk: Ne-zaobilazne strategije. Projekat Rastko, Biblioteka srpske kulture na internetu, Filozofija, http://www.rastko.org.yu/filosofija/jagnje/otac_jovan.html.

definitivno pozitivno usmerjeni, da imajo afirmativni emocionalni presežek in utopično perspektivo. Isto odkrivam tudi v mentalitetnih razsežnostih nostalgичne kulture. Nostalgija gre »globlje« kot retro, ki se zadovolji bolj s površnim preigravanjem in ironiziranjem ter je predvsem sarkastičen, svetoskrunski. Retro po mnenju Guffey (2006, 11) »prelema bližnjo preteklost z nesentimentalno nostalgijo«. Kardinalna za nostalgijo sta – poleg seveda osladkane, idealizirane podobe nekoga ali nečesa minulega – pozitivna čustvena involviranost in pogled onstran obstoječega. Splošno mnenje in podoba o Brozu sta veliko bolj afirmativna kot negativna – zato smem to priklanjanje mrtvemu predsedniku upravičeno imenovati nostalgija. Je stvar tako *starih tovarišev* kakor novih podjetnikov, tako zbiralcev kakor eklektičnih umetnikov, predvsem pa množic tistih, ki imajo o njem trdno ali pa ohlapno, površno, a navsezadnje dobro mnenje o njem. S tem v zvezi je treba opozoriti na pomenljivo odsotnost protititovskega diskurza v vsakdanji kulturi: tako rekoč ni protititovskih grafitov, slik, ki bi ga črnili, na majicah njegova podoba ni prečrtana ali osmešena, slabo mnenje ljudi o njem je tudi, kar nazorno kažejo javnomnenjski podatki, ves čas v znatni manjšini²⁵⁷. V političnih vicih – no, vsaj v tistih iz jugoslovanskih ali iz postjugoslovanskih časov, ki jih poznam – je Broz vedno pozitiven lik. Zanimivo, celo na novo postavitev spomenika Brozu v Labinu leta 2005 ni bilo ne v istrski ne v hrvaški javnosti nobene negativne reakcije.

Skopje, 2008

257 Izrazit protititovski diskurz je mogoče najti le pri njegovih najbolj zagriženih nasprotnikih – nekaj teh mnenj sem uvrstil na začetke poglavij. Lep primer je knjiga Miroslava Todorovića o Brozovih zločinih nad Srbi z zgovornim naslovom *Hohštapler* (Narodna knjiga, Beograd, 2003). Enega redkih primerov sodobne zajedljive karikature, pravzaprav risanke o Brozu na stranišču, kjer da pravkar pripravlja *zgodovinski govor za dan republike*, glej na <http://www.youtube.com/watch?v=VbXVE8hUjK&feature=related>.

A prav tako je jasno, da današnji ljudje niso preprosto nekritični do njegove zgodovinske vloge, niso – kot sicer pogosto slišimo - še vedno *zapeljani, zavedeni*, da gre za, kot ga je označil nek hrvaški katoliški konservativec, za *pos-komunistični neokomunizem* (v Perica, 2002, 193). Poznajo tudi druge obraze Broza, pa narobne, potlačene temne plati nekdanje Jugoslavije. Pogosto se namreč titostalgija interpretira le na ta, po mojem prekratki način: da je Broz v njej opran umazanega dela svoje biografije, da se kratko malo izogiba spornim obdobjem in napakam ter se distancira od njih. Naivno je misliti, da zaradi takratnih slavonspevov o *svetlobi Titove zvezde, poti* in še česa danes ne bi vedeli za vse krivice, zločine in pomanjkljivosti, ki jih je tudi ime-la njegova država in za katere se mu pripisuje odgovornost: od surovega med- in povojnega obračunavanja z dejanskimi in potencialnimi političnimi nasprotniki, neskrupuloznega uveljavljanja *revolucionarne pravice*, zapiranja in represije iz časov Informbiroja, obračunavanja iz časov liberalizma v Srbiji, Sloveniji in *maspoka* na Hrvaškem do drugih primerov kratenja človekovih pravic, cenzure in političnega monizma. Pogosto se namreč poskuša narediti nekakšna objektivna, celovita bilanca, torej *vsota plusov in minusov*, in pri Brozu da je prvih več, to pa da je dovolj za razvitje nostalgичnih občutkov. Po mojem pa to ne zadostuje za njih-ov obstoj: bolj gre za nekakšno fetiško zanikanje v smislu, *saj vem, da Tito dejansko ni bil samo pozitivna osebnost, da je imela Jugoslavija tudi slabe plati, pa vendar ...* A naklonjenosti človeku – in s tem tudi nostalgije, če je umrl – ni mogoče pojasniti s tem, da je pač imel več dobrih kot slabih lastnosti, da je bil *objektivno gledano pozitivna zgodovinska osebnost*, ampak je posledica nečesa drugega. Prav tako ta ni premočrtna samo z njegovim medijskim pojavljanjem, s tem, da je bil pač povsod.

Po vseh teh podatkih in utemeljitvah, *kdo je Broz prav-zaprav bil*, po vseh kontroverzah, spremembah, preobratih, bodicah in hvalospievih lahko ugotovim, da je kljub vsemu ohranil nekakšno »nedoločljivo pozitivnost«. Namreč, če pri sogovornikih vztrajate z vprašanjem, *zakaj ravno Tito, zakaj je prav on (bil) dober*, ali poskušate to ugotoviti iz diskurza samega, ponavadi ne pridete do natančnega odgovora ali pa je plitev v smislu, *nazadnje je bil v redu ali splošno gledano je bil dober voditelj, pošten ali bil je kul dedec* ali kaj podobno nedorečenega - in tu se ustavi. *Je, ki je*, da parafraziram Biblijo²⁵⁸, brez dodatnega oziroma odvečnega pojasnjevanja. V

258 Jaz sem, ki sem (Ex 3, 14).

tem smislu sta indikativna napisa na kratkih majicah z njegovim likom: *Tito je Tito – Znamo to svi* – torej brez točnega odgovora, kakšen je bil, kaj o njem pravzaprav »vemo«, saj nostalgija lahko deluje le tako: kot nedvomna, nediskutabilna, nespremenljiva resnica). In *Mi smo Titovi, Tito je naš* – ni namreč toliko važno, kdo je res bil, važno je, da ga imamo za našega.

Alternativni center
Metelkova,
Ljubljana, 2006

Za vrednotenje neke zgodovinske osebnosti je, renavsko rečeno, pozabljanje prav tako pomembno kot spominjanje. A v končni interpretaciji je treba narediti korak naprej: izkazani pozitivni imidž Broza ima po mojem manj opraviti s tem, kdo in kakšen je res bil, ampak s tem, kakšen bi njegovi današnji simpatizerji radi, da bi bil takrat. Nostalgija nam namreč pripoveduje, kaj bi si mi želeli, da bi bilo nekdanje – v tem primeru, kakšen bi bil dober voditelj. Hkrati pa nam nostalgija veliko pove tudi o nezadovoljstvu s sedanjostjo – v tem primeru, kaj pogrešamo pri današnjih političnih liderjih. Ena najpomembnejših funkcij nostalgije, osebne ali kolektivne, je ustvarjanje – in ne goło obnavljanje ali lepšanje – takšne preteklosti, ki je dejansko nikoli ni bilo, takšna je le v sedanjih predstavah oziroma željah, da bi bilo takrat lepo. Nostalgija temelji na utopijah preteklosti: ni (le) letargično spominjanje na nekdanje dejanskosti, ampak predvsem na nekdanja najstva, ambicije, iluzije, upanja, ki jih sedaj več ni²⁵⁹. Je pripoved o *izgubljenem raj*u, ki dejansko nikoli ni obstajal²⁶⁰. Ne žaluje se za resnično preteklostjo, ampak za takratnimi željami in vizijami, za staro slavo; torej se pogrešajo nekdanje sanje, ne resnično življenje. In

259 To jasno izraža Jelinčič v odgovoru na vprašanje, kaj meni o *dnevu mladosti*, kakšne spomine ima na štafeto: ... *bilo je lepo, imeli smo se fajn in vedno smo računali, da bo jutri še boljše, kot je danes. Tega danes ni več, ni tega upanja, da bo bolje*. N. Gole: »Ni upanja, da bomo mlajši« - anketa. Klin, Ljubljana, maj 2008, s. 5.

260 Kot pravi Stewart: to je »žalost brez objekta, žalost, ki ustvarja hrepenenje po nečem manjkajočem, je neavtentična, saj ne izhaja iz dejanske izkušnje, ampak ostane za ali pred to izkušnjo«. Je torej »želja po želji« (1993, 23).

enako je z nostalgiziranimi voditelji, ki so v teh aposteriornih projekcijah bolj podobni *dobrim vladarjem* ali *očetovskim zaščitnikom* kot pa dejanskim zgodovinskim osebnostim, s svojimi dobrimi in slabimi lastnostmi in dosežki.

Prav na tej točki je treba jasno poudariti doslej le bežno omenjeno utopično dimenzijo nostalgije, izhajajoč iz premi-sleka Stewartove (1993, 23), da ima ta »izrazito utopično naličje, naličje, ki je obrnjeno proti prihodnji-preteklosti, preteklosti, ki obstaja le v ideološkem smislu«. Kot v nostalgiji se tudi v utopiji iščejo »sreča, svoboda, neodtujenost, Zlata doba, dežela, v kateri se cedita mleko in med ...« (Bloch, 1981, 1636). Nostalgije ni mogliče pozitivistično pojasniti le s stališča nečesa, kar smo spotoma dejansko izgubili in zdaj žalujemo za tem. V jedru nostalgičnega hrepenenja – tu in drugod – najdevam željo po *boljšem svetu*. Progresisti oziroma najrazličnejši futuristi so to iskali v prihodnosti; ezoteriki ga odkrivajo v paralelnih dimenzijah; nostalgiki ga vidijo v preteklosti; jugo- in titostalgiki pa v *Titovih časih*.

Na utopične scenarije se je v različnih obdobjih gledalo različno. Če je od francoskega pesnika in politika Lamartina veljalo, da so »utopije pogosto zgolj prezgodaj zrele resnice«, je utopija v nostalgiji »prepozno zrela resnica«. »Milenarizem« nostalgikov je zazrt nazaj – njihova *zlata doba* je že *passé*. Naprej, za utopijo so se štele le neuresničljive sanjarije o idealni družbi. A primeri iz pričujoče študije jasno kažejo, kako nostalgiki s svojimi naracijami in praksami tudi presegajo obstoječe – branijo svoje, kritizirajo prezentistične diktate, zavračajo amnezije dominantnih diskurzivnih konstrukcij in gradijo svoja, rečem jim, nostalgična zatočišča (v tem primeru npr. virtualno državo Jugoslavijo, zaznamujejo Brozove obletnice, materializirajo spomin v obliki raznih titostalgičnih rekvizitov, dalje, ustvarjajo Brozove »kotičke« doma ali v javnih prostorih ...).

Karl Mannheim (1968, 157) pravi, da »utopična zavest je tista, ki ni skladna z 'bitjo', ki jo obkroža«. Po njegovem utopija transcendirata obstoječe družbene okoliščine – tako kakor ideologija, ki prav tako transcendirata tu-in-zdaj, a na osnovi preteklosti, in ga tako v resnici podpira, saj hromi preobraževalske potenciale. Utopija pa gleda naprej, ima vizijo o boljši in uresničljivi prihodnosti, kritizira in uničuje obstoječe, si aktivno prizadeva za njegovo spremembo in se v zgodovinski praksi tudi uresniči. Je način gledanja in volja za akcijo. Kriterij ideologije in utopije je torej praktično realiziranje: prva se ne realizira, druga pa; prva v resnici konservira, druga spreminja na bolje; prva prikriva resničnost,

druga jo uničuje (Ibid., 158–170). Nostalgijo bi torej lahko po Mannheimovi sugestiji razglasil za ideologijo, ki retrogradno ocenjuje obstoječe, torej ki lažno presega ta svet, dejansko pa ga podpira. Delno to drži, nostalgija ima tudi konservativne potenciale. Vendar bi pri tem pozabil na enega izmed njenih bistvenih delov – namreč njen aktivni angažma, ne le kritiko obstoječega, ampak tudi gradnjo alternativnega sveta, željo po uresničitvi nasprotne eksistenčne resničnosti. Tu najdem utopični moment v nostalgiji, saj »podobe naših želja postanejo utopične takrat, ko pridobijo revolucionarno funkcijo« (Ibid., 158), ko »obstoječo zgodovinsko stvarnost preobrazijo s protiakcijo v smeri lastne zamisli (Ibid., 159). To je v nostalgiji vidno vselej, ko se naraciji *kako je bilo* doda tudi kritika obstoječega *zdaj ni več tako* – recimo v titostalgičnem diskurzu najdem tako naštevanje Brozovih zaslug kakor tudi kritike sedanje oblasti in njenih voditeljev (ki da so *sebični, licemerni, poniglavi, pokorni tujcem* ipd.), hkrati pa to ustvarja nove oblike povezovanja, socialnosti.

Po še enem preučevalcu utopij Franku E. Manuelu (1971) lahko utopije v novem veku razdelimo na tri obdobja: od Mora do francoske revolucije prevladuje v takšnih scenarijih »umirjena blaženost«; v 19. stoletju jih nadomestijo progresistične zgodovinsko-deterministične; v 20. stoletju pa prevladajo psihološko-filozofske utopije. Avtorju se zdi pomembno poudariti, da »tudi če si postavimo abstraktni kriterij resnicoljubnosti, lahko dvomimo, da so utopije izkrivile prihodnost bolj, kot so zgodovinarji preteklost« (1971, 95). Narativne konstrukcije Broza in Jugoslavije iz njenih časov in sedanje, naklonjene ali nenaklonjene, so dober primer tega.

Fredric Jameson ugotavlja, da utopije ponavadi nastajajo v raznih tranzicijskih obdobjih (2005, 15). »Utopični program« oziroma »projekt« razlikuje od »utopičnega impulza«. Prvi je »sistematičen in v prizadevanju za utemeljitev celovite nove družbe vključuje revolucionarno politično prakso« – torej je jasno artikuliran, ciljen. Drugi – za to študijo bolj relevanten, saj ga na pretek najdevam tudi znotraj nostalgičnih konstruktov - pa je »bolj obscuren in bolj mnogostranski« in odkriva svojo pot »v množtvu skritih izrazov in praks« (Ibid., 3-8). Utopično hrepenenje je torej daleč od praktične politike, a ostane politično na drugem nivoju: ta želja mora biti, po Jamesonu (Ibid., 84) »konkretna in kontinuirana, ne pa defetistična ali nesposobna«. Praktično se uresničuje v utopičnih zaprtih prostorih, ki so – to je

očitno tudi iz nekaterih primerov - »imaginarna enklava v resničnem družbenem prostoru« (Ibid., 15).

Ernst Bloch najdeva utopične vzgibe v človekovi najbolj neposredni bližini, tu in zdaj, v množstvu vsakdanjih aktivnosti, praks in diskurzov, na najbolj nepričakovanih krajih, kjer jih na videz ni. Utopično iskanje boljšega je po njegovem imanentno človeški zavesti, zaznamovani s procesualnostjo in pogledom naprej; z njegovimi besedami, »vse, predvsem pa človeško življenje, je zanesljivo in vsekakor nekakšen transcendere, neko prekoračevanje danega« (1981, 1633, 1634). Trdi, da »konkretna fantazija in skulptura njene posredovane anticipacije vreta v samem procesu resničnega in se odslikavata v konkretnih sanjarijah o prihodnjem: anticipatorski elementi so sestavni del same resničnosti« in da »sanje o boljšem življenju segajo daleč onkraj svojega socialno-utopičnega domovanja, namreč v vsako vrsto kulturne anticipacije« (Ibid., 227, 180)²⁶¹. Kjer koli se rodi želja po boljšem in prevlada zazrtost v prihodnost, tam je po njegovem tudi utopija, ki pa še ni nujno jasno artikulirana: »brez dvoma je v abstraktnem utopiziranju šele nezrela utopična funkcija, tista, ki za sabo povečini še nima solidnega subjekta in se ne nanaša na realno-mogoče« (Ibid., 165). Uvaja pojem »utopični prezent«, saj po njegovem »navsezadnje to utopično ni nič, če ne napeljuje na danes in ne zahteva, da se mu njegova sedanost izroči« (Ibid., 366–368)²⁶².

Podobno ugotavlja tudi Roland Barthes (1979, 23): utopija »se že od daleč ne kaže toliko v teoretskih konstruktih kot se kaže v organizaciji vsakdanjega življenja, saj je vsakdanjost lastnost utopije«. Takšni pogledi na to »neozaveščeno«, neprogramsko, vsakdanjo utopičnosti se zdijo bistveni za pričujočo analizo. Podobe človekovega utopičnega upanja na boljši svet se spreminjajo, dobivajo druge oblike, politična imena, a želja kot taka ostane, se ne konča, nikoli izpolni. Stalno so tu, navzoči: »konkretna utopija stoji na horizontu vsake realnosti« (Bloch, 1981, 259). Iskanja boljšega sveta, sanje, koprnenje in upanje na spremembo nimajo nujno jasnega artikuliranega cilja, namena in predvidenih sredstev in plana za akcijo njenega uresničevanja. Utopično željo namreč zaznamujejo »ranljivost in krhkost« (Jameson, 2005, 71) pa izmuzljivost,

261 V svoji kapitalni študiji utopij takšne prakse in diskurze »anticipiranja prihodnosti« najdeva tako v dnevnih sanjarijah kot v znanstvenih sistemih, tako v filozofiji kot v medicini, tako v raznih oblikah umetnosti kot v arhitekturi, tako v mitologijah in religijah kot v feminizmu in geografskem odkrivanju sveta.

262 In »utopija dela samo po volji sedanosti, ki jo je treba doseči, in tako je ta sedanost, kot končno zelena bližina, vbrizgana v vse utopične odmike«.

nedoločnost, kapilarnost. Namreč, »utopija kot oblika ni podoba radikalnih alternativ, ampak kratko malo imperativ, kako si jih predstavljati« (Ibid., 416). Revolucionarji in drugi operativni anticipatorji prihodnosti takšno stališče - pričakovano - kritizirajo kot nezrelost, kot goli eskapizem, kot nekakšni ideološki somnambulizem: zavzemajo se za konkretno, uresničljivo utopijo.

Nazaj k nostalgiji, ki jo – kot predstavo nekje med *ne več* in *še ne*, ko preteklost še ni povsem prešla, prihodnost pa še ni popolnoma tu – razlagam na tri glavne komplementarne načine. Prvič, kot resignacijo in eskapistični konservativizem. Metaforično rečeno, nostalgične *sanje* o preteklosti zamenjujejo aktivno in angažirano *prebujenje* za prihodnost. Namesto spopadanja s sedanjimi zadevami in krivicami najdemo v njej jeremijade za fiktivnim starim redom, izgubljeno stabilnostjo, nekdanjim ugodjem in preživelimi vrednotami. Pri nostalgiji se mi ne zdi toliko problematično to, da je retroaktivna, defenzivna, ampak predvsem da je aprioristična strategija: ni umik *po* porazu, ampak *pred* porazom. Ta diskurz ponuja sodobnim dilemam konservativna pojasnila in rešitve: slepi, zavira, paralizira novo, sveže z običajnim tradicionalističnim repertoarjem in ima lahko zato resne politične posledice. Tako je lahko nostalgija neproduktivna, če ne celo nevarna izbira, ker je lažno zavetje: lahko jo kritiziram kot fatalistični manever, infantilno regresijo, nojevsko izogibanje novim razmeram. Aktualne probleme »rešuje« tako, da se jim izmika v olepšano preteklost. Bolj kot se zdi, da nostalgija »pomaga« nostalgikom oziroma jih »teši«, bolj jim dejansko dela medvedjo uslugo: odtujeni ostanejo od sedanjih problemov, apatični, fiksirani v nečem preminulem, fosiliziranem, v »nadaljujoči se preteklosti« (Petrović, 2008b, 21), oropani upanja na boljšo prihodnost.

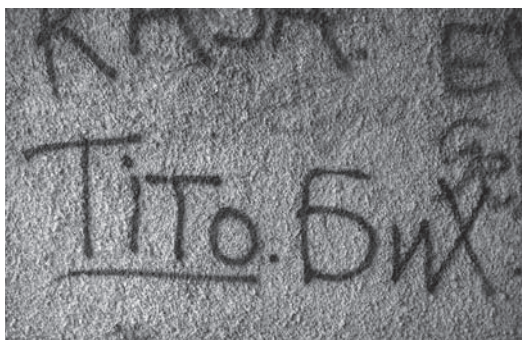
Drugič, nostalgijo razumem tudi kot enega od kompetitivnih hegemonskih diskurzov, ki polnijo pomanjkanje smisla poznokapitalističnim družbam. Jürgen Habermas (1975) pojasnjuje, da smo v položaju »legitimacijskega deficita«: sodobne družbe imajo resne probleme s samolegitimacijo, z najdevanjem smisla lastnega obstoja. Da strnem: potrošništvo ne pozna utopije, ampak samo goli tu in zdaj, tranzicijske družbe pa ne sedanjika, saj so v limbu med izgubljeno preteklostjo in negotovo prihodnostjo. Nostalgija je torej lahko ustvarjena in podpirana kot premišljen odgovor, kot pametni trik, dimna zavesa dominantnih sil v družbi zaradi njenih legitimacijskih problemov. Kot »še en

vir v blagovnici zvičaj in pasti poznega kapitalizma« (Jameson, 2005, 168). Vladajočim skupinam veliko bolj ustreza, da ljudje gledajo v mirno preteklost in gojijo homeostatični občutek, kakor da jutrišnjega dne ne bo nikoli, kot pa da iščejo poti transformiranja sedanjega in ustvarjanja potencialno nevarnih scenarijev za prihodnost. Nostalgik ne more sprejeti obstoječega sveta, zato išče zatočišče v idealiziranem preteklem – in prav to hegemonске sile hočejo, saj je zanje *retrospektiva* vsekakor boljša kot *prospektiva*! Nostalgija je tako »varen diskurz«, saj njenim ustvarjalcem in naslovnikom že od začetka popolnoma implicira, da se ta *belle époque*, ti *pravični gospodarji*, ta *izgubljena mladost* nikoli ne morejo zares vrniti. Je želja po boljšem, ki se ne more izpolniti, želja, ki je zlomljena v sebi. S stališča vladajočih je nostalgija torej nujna za normalno delovanje sodobnih družb: socializira svoje naslovnike okoli neškodljivih, nedolžnih, da ne rečem otroških podob preteklosti.

Če prvi dve branji nostalgijo kritizirata, da kljub navideznemu nasprotovanju pravzaprav podpira sodobne dominantne ideologije (prvo z begom v imaginarno preteklost, drugo z legitimiranjem idejne izpraznjenosti sodobnih družb), jo tretje afirmira kot izrazito opozicijo obstoječemu. Nostalgijo namreč razumem tudi kot disidentski diskurz, kot način odpora zoper počezno obsojanje preteklosti in kot strategijo preživetja v hitro spremenljivih časih. Popolnoma se strinjam z Boymovo (2001, 354), da je »nostalgija lahko oboje: družbena bolezen in ustvarjalno čustvo, strup in zdravilo«. Nostalgija ima namreč tudi tretjo stran: je čustvena zaščita pred narativnimi prelomi v življenjskih zgodbah ljudi, deluje katarzično, terapevtsko, zdravilno. Upira se kriminalizaciji preteklosti, »udari nazaj« in tako ohranja kontinuiteto identitete pred zgodovinskimi diskontinuitetami. Varuje preteklost, ki bi bila sicer ukradena, v duhu znane maksime Milana Kundere, da »boj človeka proti oblasti je boj spomina proti pozabljanju«. Nostalgija kot taka je tudi utopična, alternativna in transcendirajoča obstoječi red. Marsikomu bo to zvenelo protislovno, saj res hrepeni po *starih časih*, nečem *že doživetem*. Kakor koli, že zato, ker utopija anticipira in išče *pravičnejši svet, kakor je ta*, je lahko sredstvo in gibalo emancipacije. Zato je ne razumem le kot reakcijo, ampak tudi kot akcijo; ne le kot celjenje nekdanjih ran, ampak povzročanje razpok v trenutno dominantnem; ne le kot zanikanje resničnosti, ampak tudi kot konstrukcijo nove resničnosti; ne le kot *pobožno željo*, ampak tudi kot pobudo za njeno uresničitev.

zgoraj:
Zagreb, 2006

spodaj:
Mostar, 2007

In prav pri tem tretjem razumevanju nostalgije se jasno izraža njena utopična razsežnost, a zavemo se je le, če običajno pojmovanje utopije razbremenimo njene zavezanosti prihodnosti, vztrajamo pa pri njenem iskanju *boljšega*. Prav utopizem, te blochovske »pokrajine želje« so tisti bistveni aktivni, ustvarjalni, imaginativni in zato politični naboj nostalgije. Še zdaleč ni nedolžna, brez tihih revolucionarnih potencialov – to ni zgolj konservativni, pasatistični, fatalistični, paralizirajoči diskurz *revčkov*, ki se ne znajdejo v sedanosti, *ujetnikov preteklosti*, *luzerjev novega časa*, če uporabim tranzicijsko cmokavzarstvo, ki nimajo prihodnosti in se eksistencialno in transcendentalno oklepajo izgubljene zgodovine. Nostalgija je predvsem preživetveno nujna, ostra in subverzivna kritika prezentizma, sedanjih dominantnih ideoloških matric nikoli končane tranzicije, po katerih je obstoječi svet najboljši med vsemi: ponuja perspektivo, *kako bi moralo biti prav*²⁶³. A hkrati ne gre čez ta zgolj kontemplativni nivo: nostalgija večinoma ni neposredno in zavestno usmerjena na konkreten politični

²⁶³ T. Petrović pa podlagi študije svojega primera ugotavlja, da gre pri nostalgiji »za pridobivanje pravice imeti prihodnost« (2008a, 24).

cilj, ampak ostane fantazijska, fragmentirana, meditativna, elegična, nezavedna. Na kratko: je inverzija sedanjosti in hkrati slutnja drugačnosti, ne pa tudi programska akcija. Njena utopija je abstraktna, ne pa konkretna, realna. Lahko pa taka postane²⁶⁴.

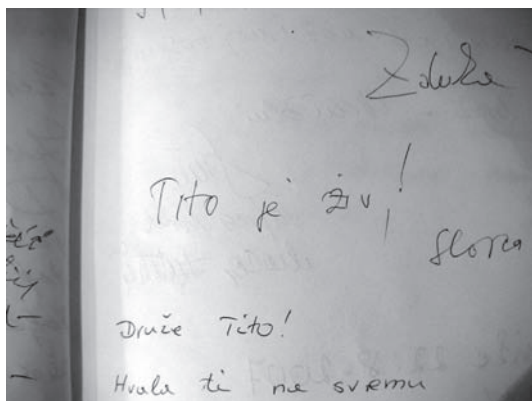
Tuzla, 2008

Zato je končna ugotovitev moje študije malce nepričakovana in na videz protislovna: Tito iz titostalgije nima veliko opraviti s »pravim Brozom«; dejansko, kot zgodovinska osebnost, v njej niti ni toliko pomemben. Prav ta, sicer retrospektivna utopija v nostalgичnih narativih lahko pojasni, zakaj danes ne srečujemo le prežitkov, torej ostalin nekdanjega čaščenja Broza, ampak predvsem njegovo novo podobo, ustvarjano na nove načine. Da za utopijo ni pomembna *dejanska izkušnja življenja v njegovem času*, ampak da si ga lahko prisvojijo tudi mlajši, ki imajo s prvimi enako vizijo boljšega sveta. Da razne zbrane antikvitete in suvenirji niso le materializirani spomini, ki naj bi nam priklicali lepo podobo o njem, ampak da nam kažejo, kakšna ta podoba mora biti. Da se prodajajo ne le zato, ker »trg to potrebuje«, ampak ker tudi sama ponudba ustvarja trg. Drugače rečeno, da se spomin ne le evocira, ampak tudi ustvarja. Da to ni preprosto »vrnitev potlačenega«, ampak novi nastanek; ne le reinterpretacija, reinvencija, redefinicija, reapropriacija,

264 Tako kot tudi vsako drugo »v prihodnost usmerjeno sanjanje«: to je zmožno »revolucionarne zavesti, lahko se povzpne v kolesje zgodovine, a pri tem ne opusti tistega, kar je v sanjanju dobro.« (Bloch, 1981, 1624).

rekonstrukcija, adaptacija, ampak invencija oziroma konstrukcija preteklosti, na način, kakršna nikoli ni bila. To ni zgolj premeščanje pomena, ampak njegovo novo ustvarjanje; ni le dekontekstualizacija, ampak čisto nova kontekstualizacija. Nostalgija nima toliko opraviti s zaljšanjem preteklosti kot z njenim iznajdevanjem, konstruiranjem, novim izmišljanjem, ki nima nujno veliko zveze s tem, kako je bilo prej in kakšen je kdo dejansko bil. Je predvsem nekaj »novokomponiranega«, ne pa gola pozitivna zgodovinska dediščina, nasledstvo iz *naše lepe skupne preteklosti*. To ni *welcome back*, ampak *hello new*.

Bolj konkretno, dikcijo titostalgikov – *Tito je živ!* – je treba dobesedno sprejeti: njihov Broz je figura sedanjosti, ne preteklosti. Broz iz titostalgije ni toliko iskani *drugi Tito*²⁶⁵, on se ni vrnil, ampak je v njej zaživel – oddaljen od svoje zgodovinske podobe – v glavnem čisto nanovo. Ne gre za, če uporabim *lingo* sodobne popularne kulture, njegovo *stilsko preobrazbo*, ideološki *lifting* oziroma *makeover*, oz., da je to projekt v smislu – naj nadaljujem z (ne)posrečenimi primerjavami in izpeljankami – *pump-my-leader*. Replikant iz nostalgичnega hrepenenja je vsestransko popolnejši, boljši, pravičnejši od zgodovinskega izvirnika. Utopija torej dela nostalgijo kritično, aktivno družbeno predstavo, ne pa le pasivno, defenzivno, reakcionarno, kakor jo ponavadi obsojajo.

Kumrovec, 2007

Na kratko: Broz v titostalgiji je simptom postsocialistične tranzicije, torej boleče kombinacije neoliberalizma, neokonservativizma in postkolonializma, ne pa recidiv socializma²⁶⁶.

265 Kot so ga v svojih pesmih napovedovali Miloševićevi privrženci v času, ko se je dogajal narod: *Sad se narod uveliko pita / ko će nama da zameni Tita / sad se znade ko je drugi Tito / Slobodan je ime plemenito!*

266 Podobno Boyer (2006, 363) trdi o Ostalgie: »To je manj simptom vzhodnonemške nostalgije kot zahodnonemške utopije.«

Seveda se takoj postavi vprašanje, zakaj pa se v sodobni kulturi pojavlja in uporablja Tito, zakaj titostalgija, če zgodovinski Broz pri tem nima odločilne vloge, če gre pravzaprav bolj za iskanje utopične družbe in njenega pravičnega voditelja? Po mojem je odgovor to, da sta Broz in Jugoslavija kot nekaj časa delujoči socialni eksperiment ljudem v tem delu sveta še najbližji referenci uresničenega utopičnega ideala *pravične družbe* za večino njenih pripadnikov in *fer vladarja*²⁶⁷. In hkrati je to tudi ostra kritika obstoječih socialnih krivic, ekonomske nepravičnosti, politične arogance pa seveda kritika nacionalizma, koncepta nacionalnih držav, njihovih *nacional-kultur* in drugih ekskluzivizmov, zlasti pri mladih, saj zgledi pričajo, da je bilo mogoče živeti skupaj²⁶⁸. Zgodovinska lekcija se tu kaže kot alternativa sedanosti. To trdi socialni antropolog Stef Jansen: jugonostalgijo pri antinacionalistično usmerjenih ljudeh razume kot »kontinuiteto« s prejšnjo normalnostjo, kot »prozaične spomine na vsakdanje življenje, na podlagi katerih so razvili strategijo odpora«, kot »odpor proti nacionalistični amneziji in selektivnemu spominjanju«, ki je kot taka bila »zmožna vplivati na vsakdanjo prakso in zmožna pripeljati h konkretnemu angažmaju«, hkrati pa je »pogosto vsebovala še močno 'hrepnenje' po nasploh boljšem življenju« in po »nekakšnem antinacionalističnem 'domu', ki ga kot takega nikoli ni bilo in kakršnega tudi nikjer ni, po 'domu' v neki boljši, utopični prihodnosti« (2005, 254–258).

Zgledi iz nekdanje Jugoslavije in njen *duh pozitivnega cinizma*²⁶⁹ so torej primerno blizu, lahko se uporabljajo v novih narativnih konstelacijah. V vsakdanji kulturi in verovanjih se namreč abstraktni pojmi najbolj učinkovito izražajo z obstoječimi in zato priročnimi, dobro poznanimi, preverjenimi stvarmi in konkretnimi ljudmi. Proces nastajanja in hkrati vsebino nostalgične predstave je mogoče pojasniti z Lévi-Straussovem konceptom *brkljanja* (*bricolage*, 1978, 57–63), s katerim se dosega »sijajni in nepričakovani rezultati«. S to »uporabno znanostjo« se iz omejenega nabora dostopnih virov, primerov, elementov in referenc na

267 Jameson (Ibid., 12) trdi, da se utopični programi vedno lahko razumejo z enim geslom. V pričujočem primeru: namesto *boljši svet* se reče *Jugoslavija*, namesto *utopija* - *Yutopija*, namesto *dober gospodar, car, frajer* - *Tito!*

268 To kažejo tudi nekatere novejšje raziskave, torej tiste po zadnjih vojnah: Vojvodinci srbske in madžarske etnične pripadnosti so kot zlate čase izbrali prav *Titovo obdobje* in Broza razglasili za najljubšo osebnost iz srbske zgodovine (pred Teslo, Mihajlom Pupinom, Vukom Karadžićem in Karadordem). Broz je tam »še vedno priljubljen kot simbol nadnacionalne integracije« (Kuljić, 2005, 466; glej tudi Perica, 2002, 106).

269 Tako se je izrazila respondentka v moji raziskavi o jugonostalgiji v diaspori v ZDA (2005).

praktičen način in retrospektivno ustvari novi proizvod, v tem primeru družbeno predstavo. Tako se »upira odsotnosti smisla« in premaguje protislovja. Torej sta tudi nastanek in struktura utopične predstave po svoje kulturno-zgodovinsko determinirana, definirana in omejena iz že obstoječih elementov, ki pa jih seveda predela, nadgradi in kombinira z drugimi²⁷⁰.

Nazaj k Brozu: poznajo ga tako rekoč vsi Postjugoslavlani, je najbolj dostopni »izposojeni« lik nedoločljivega utopičnega iskanja oziroma zgodovinske figure, ki »prestopa človeške meje«²⁷¹. Kot je očitno iz primerov titostalgijne kulture, si lahko tako rekoč vsak nostalgik ustvari »svojega Tita«, ljubiteljsko, kot nekakšen nostalgijni hobi. Kakor drugi nostalgizirani ljudje, stvari in obdobja je tudi predstava o njem polisemična, polifona, nestabilna, nima ne istega pomena ne zvena za vse ustvarjalce in naslovnike. Razume se, da uporabim klasično Hallovo delitev (2004, 306–308), na dominantno-hegemonski, profesionalni (relativno neodvisni), pogajalski ali opozicijski način. Kljub nekaj skupnim značilnostim, kolektivnemu okviru in trenutnim ideološkim preferencam si jo vsakdo predstavlja, organizira in, če hoče, diseminira po svoje. Podobno ugotavlja Jameson (Ibid., 25), ko opisuje »vznemirjenje pri razumevanju pozabljenega ali potlačenega momenta preteklosti kot novega in subverzivnega«. Bistveno je, da se na Broza lahko »obesi« prej omejena utopična želja oziroma da se lahko v predstavljeni kulturni produkciji, rečeno z Althusserjem, materializira ideologija te utopije. Jugonostalgija širše in titostalgija ožje

Južna Srbija, 2008

270 Ali, kot Barthes (1979, 16) opisuje subvertiranje meščanske ideologije, »edini mogoč odgovor nanjo ni niti nasprotovanje niti rušenje, ampak le kraja: zdrobiti stari tekst kulture, znanosti, književnosti in njegove črte razmestiti po doslej neznanih obrazcih, prav tako kot se razvršča ukradeno blago«.

271 Glej Bloch, 1981, 1180–219.

izražata prav to: željo po boljših časih, političnem sistemu in voditelju, čeprav so – za njune privrženca žal – že minili. Da prilagodim kliše: utopija umre zadnja.

Pri nas nostalgija »govori« jugoslovansko, titoistično, ne le zato, ker se je tedanja stvarnost zaradi raznih zunanjih in notranjih razlogov sesula pred očmi večine njenih državljanov, ker še živijo skupni in osebni spomini in pričevanja nanjo, ker je *nekaj še preživelo* v tem kaotičnem prehodu. Tu je še utopični, presegajoči, emancipatorni element: nenatančno profilirana želja po boljšem. Zato je uvodni vprašanje *Zakaj danes Tito?* in *Zakaj Jugoslavija?* nujno treba obrniti - to sta odgovora, pravi vprašanje sta *Kam in kako zdaj?* *Kdo pravzaprav so današnji voditelji?* V tem smislu je titoistalgijski politični diskurz, a na drugem nivoju, kot se zdi. Ni neposredno, konvencionalno političen v smislu *obujanja Jugoslavije, vračanja k Titu* ipd., kot ga prepoznajo njihuni vedno budni nasprotniki ali kot se ga pogosto izogibajo njegovi privrženci²⁷². Ne ker to ni le nemogoče, ampak predvsem ker takšna, kot sta skonstruirana v tito- in jugostalgijski, nista nikoli zares obstajala. To ni revizionistična ali »restavrativna« nostalgija, kot jo definira Boym (2001, 41–48), v smislu vrnitve nekdanjega, režima, voditelja in časov, marveč vrnitev takratnih utopij. Repolitizacija se torej dogaja na mnogo bolj abstraktnem, metanivoju, v utopiji. Ta presega konkretne levo/desne strankarske delitve, dnevno politiko, dejanske zgodovinske osebnosti, okoliščine in režime; je nedoločljiva želja po boljših časih, pravičnejšem svetu in nepokvarjenih ljudeh v njem in se šele post festum naveže na kaj/koga bolj določljivega. Je jasno sporočilo sedanjosti, kakšne so njene pomanjkljivosti in kakšen bi moral biti boljši svet.

Jugoslavija iz jugonostalgičnega diskurza ni nikoli obstajala kot taka, to je njena utopična simulacija, Jugoslavija, kakršna bi morala biti, *sanjska dežela*, očiščena vseh dejanskih slabosti in napak, torej nekakšna socialistična Kokanja; in enako je s Titom. Ironično je, da so drzni Brozovi optimizem, obljube in prizadevanje ustvariti boljše življenje za jugoslovanske narode preživeli le v namišljenem svetu nostalgije: napovedovano *kraljestvo svobode* se je spremenilo v navdihujoč polpreteklik, blochovska »anticipirajoča zavest« v retrospektivno utopijo, v željo po boljšem, ki je obrnjena nazaj. Resnična zgodovinska osebnost je postala tipični mit, preminuli politik se je pojavil kot popidol, komunist

272 No, čeprav se tito- in jugonostalgijski tudi neposredno politično instrumentalizirata: pogosta sta, recimo, v predvolilnih aktivnostih in propagandi bosanske SDP.

je postal profitabilna blagovna znamka, *lepa prihodnost* je za, ne pa pred nami, označevalci nekdanje *proletarske države* novodobne potrošniške komoditete. Po teh nostalgичnih narativih *je bila Jugoslavija perfektna država* in njen voditelj *Tito je bil popoln vladar* – a kot vemo, takšna popolnost lahko preživi le v nostalgiji in obstaja le kot utopija, to pa je, spomnimo se, *kraj, ki ga ni*.

Slovenija, jesen 2008

VII. SEZNAM UPORABLJENIH VIROV

– *Samo vas gledam, majku vam božju*

Ali, če hočete bolj konkretno: ni mogoče hkrati malikovati ikon in spomenikov nekaterih herojev, ki so neposredno odgovorni za drastično kršenje človekovih pravic, obenem pa pričakovati od mladih generacij, da bodo sprejemale in spoštovale človekove pravice tudi kot del osebne držе in splošne kulture.

predsednik slovenske vlade Janez Janša v govoru na proslavi *Dneva človekovih pravic*, 10. 12. 2007

LITERATURA

ADRIĆ, IRIS; ARSENTIJEVIĆ, VLADIMIR; MATIĆ, ĐORĐE (UR.)

(2004) *Leksikon Yu mitologije*. Rende, Beograd; Postscriptum, Zagreb.

BARNETT, NEIL

(2006) *Tito*. Haus Publishing, London.

BARTHES, ROLAND

(1979) *Sade, Fourier, Loyola*. Biblioteka Zodiak, Kultura, Beograd.

(1993) *Mythologies*. Vintage, London, Sydney, Auckland, Bergvlei.

BAUDRILLARD, JEAN

(1999) *Simulaker in simulacija*; Popoln zločin. Študentska založba, Ljubljana.

BELAJ, MARIJANA

(2006) »Tito poslije Tita – Kip Josipa Broza kao žarište obrednog ponašanja«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 201–219.

BIRO, MIKLOŠ

(2006) *Homo postcommunisticus*. Biblioteka xx vek, Beograd.

BLOCH, ERNST

(1981) *Princip nada*. Naprijed, Zagreb.

BOYER, DOMINIC

(2006) »Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany«. *Public Culture*, Duke University Press, 1. 18, št. 2, str. 361–381.

BOYM, SVETLANA

(2001) *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.

BRKLJAJČIĆ, MAJA

(2006) »Svinjska glava: Priča o djetinstvu«. V: Lada Čale Feldman, Ines Prica (ur.): *Devijacije i promašaji*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 179–203.

CARDINAL, ROGER

(1994) »Collecting and Collage-Making: The Case of Kurt Schwitters«. V: John Elsner, Roger Cardinal (ur.): *The Cultures of Collecting*. Harvard University Press, Cambridge, str. 68–96.

CANNADINE, DAVID

(1995) »The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition'«, c. 1820–1977. V: Eric Hobsbawm, Terence Ranger (ur.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, str. 101–164.

CAZENEUVE, JEAN

(1986) *Sociologija obreda*. ŽKUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

CHASE, MALCOLM; SHAW, CHRISTOPHER

(1989) »The Dimensions of Nostalgia«. V: Christopher Shaw, Malcolm Chase (ur.): *The Imagined Past – History and Nostalgia*. Manchester University Press, Manchester, New York, str. 1–17.

ČOLOVIĆ, IVAN

(2004) »O maketama i štafetama«. V: Radonja Leposavić (ur.): *Vlas Tita iskustvo / Past-Present*. Samizdat B92, Beograd, str. 137–148.

DAVIS, FRED

(1979) *Yearning for Yesterday – A Sociology of Nostalgia*. The Free Press, New York; Collier Macmillian Publishers, London.

DEBORD, GUY

(1999) *Družba spektakla*; Komentarji k družbi spektakla; Panegirik 1. del. Študentska založba, Ljubljana.

DEDIJER, VLADIMIR

(1980, 1981, 1984) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* I., II., III.. Mladost, Zagreb; Liburnija, Reka; Spektar, Zagreb (I.); Liburnija, Reka; Mladost, Zagreb (II.); Rad, Beograd (III.).

DORIĆ, RADOSLAV ZLATAN

(2005) *Kako smo ljubili tovariša Tita*. Scenarij za predstavo, prevod Darko Komac, Nova Gorica, Bavščica.

FISTER, VESNA

(2002) »Ti, naše pesmi začetek!« – Kult osebnosti maršala Tita v pesmih od vojne do 1980. *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, l. 30, št. 209/210, str. 217–231.

FREUD, SIGMUND

(1981) »Štirje spisi o psihologiji nezavednega«. V: Rastko Močnik (ur.): *Psihoanaliza in kultura*. Državna založba Slovenije, Ljubljana, str. 109–141.

GIRARDET, RAOUL

(1986) *Mythes et mythologies politiques*. Éditions du Seuil, Pariz.

GUFFEY, ELIZABETH E.

(2006) *Retro – The Culture of Revival*. Reaktion Books, London.

HABERMAS, JÜRGEN

(1975) *Legitimation Crisis*. Beacon Press, Boston.

HALBWACHS, MAURICE

(2001) *Kolektivni spomin*. Studia Humanitatis, Ljubljana.

HALL, STUART

(2004) »The television discourse; encoding and decoding«. V: Denis McQuail (ur.): *McQuail's Reader in Mass Communication Theory*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, s. 302–308.

HJEMDAHL, KRISTI MATHIESEN

(2006) »Slijedeći neke od Titovih putešestvija – Interpretacija transformacije«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 49–74.

HJEMDAHL, KRISTI MATHIESEN; ŠKRBIĆ
ALEMPIJEVIĆ, NEVENA

(2006) »Jesi li jedna od nas?« S proslave Titova 112. rođendana. V: Lada Čale Feldman, Ines Prica (ur.): *Devijacije i promašaji*. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 241–267.

JAMESON, FREDRIC

(2005) *Archaeologies of the Future – The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. Verso, New York, London.

JANSEN, STEF

(2005) *Antinacionalizam – Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Biblioteka xx vek, Beograd.

JOVANOVSKA, JANA

(2002) *Iskanje izgubljenega raja*. Diplomaska naloga, FDV, Ljubljana.

JURKOVIĆ, JASMINA

(2006) »Trgovanje Titom - Od »komunističkog otpada« do suvenira«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 277–299.

KOMEL, MIRT

(2008a) »Napis Naš Tito na Sabotinu pri Novi Gorici«. *Časopis za kritiko znanosti – tematska številka Grafiti in street art*, Ljubljana, št. 231–232, l. 36, str. 361–363.

(2008b) Poskus nekega dotika. Založba FDV, Ljubljana.

KOVAČIĆ, NENAD

(2006) »Petorica mladih Hrvata putuju u 'dobra stara vremena'«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 317–342.

KULJIĆ, TODOR

(2005) *Tito – Sociološko-istorijska studija*. Gradska narodna biblioteka, Zrenjanin.

KUNZLE, DAVID

(1997) *Che Guevara: Icon, Myth, and Message*. UCLA, Fowler Museum of Cultural History, Center for the Study of Political Graphics, Los Angeles.

LASCH, CHRISTOPHER

(1991) *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*. W. W. Norton and Company, New York, London.

LIPSITZ, GEORGE

(1997) *Time Passages – Collective Memory and American Popular Culture*. University of Minnesota Press, Minneapolis, London.

MANDIĆ, IGOR

(1976) *Mitologije svakidašnjeg života*. Otokar Kerševani, Reka.

MANNHEIM, KARL

(1968) *Ideologija i utopija*. Nolit, Beograd.

MANUEL, FRANK E.

(1971) »Toward a Psychological History of Utopias«. V: Frank E. Manuel (ur.): *Utopias and Utopian Thought*. Beacon Press, Boston, str. 70–95.

MICHNIK, ADAM

(1997) *Skušnjavec našega časa*. Mladinska knjiga, Ljubljana.

MICHNIK, ADAM; HAVEL, VACLAV

(1992) »Prečudno obdobje postkomunizma«. *Nova revija*, Ljubljana, št. 121–122, str. 598–617.

MOČNIK, NENA

(2008) *Ugledališčena nostalgija*. Raziskovalno delo v okviru prakse. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

MOČNIK, RASTKO

(2004) »Tito – majstorstvo popromantizma«. V: Radonja Leposavić (ur.): *Vlas Tito iskustvo / Past-Present*. Samizdat B92, Beograd, str. 193–203.

OTTOMAYER, KLAUS

(2000) »Haiderjev Show«. *Časopis za kritiko znanosti* – Posebne izdaje politikon, Študentska založba, Ljubljana.

PAVLOWITCH, STEVAN

(2006) *Tito – Yugoslavia's Great Dictator*. Hurst & Co., London.

PEČJAK, LARA

(2006) »Nostalgija po sedanjosti: oblike, pomeni in vloge nostalgičnega diskurza med mladimi«. *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, l. 34, št. 224, str. 44–55.

PERICA, VJEKOSLAV

(2002) *Balkan Idols – Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press, New York.

PETROVIĆ, TANJA

(v objavi 2008a) »When We Were Europe: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives. The Case of the Cable Factory Workers in Jagodina (Serbia)«. V: M. Todorova (ur.): *Remembering Communi-*

sm: *Genres of Representation*. Social Science Research Council, New York.

(v objavi 2008b) »Officers Without an Army - Memories of Socialism and Everyday Strategies in Post-Socialist Slovenia«. V: Breda Luthar, Maruša Pušnik (ur.). *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Ljubljana.

PIRJEVEC, JOŽE

(1995) *Jugoslavija 1918–1992 – Nastanek, razvoj in razpad Karadorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Založba Lipa, Koper.

RADOVANI, IVANA

(2006) »Izjveštavanje o Danu mladosti – Medijska poruka u povijesnoj predstavi«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 419–444.

RAJKOVIĆ, MARIJETA

(2006) »Uspion i pad jednog političkog mjesta iz perspektive lokalnom stanovništva«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 121–145.

SCHWANDNER-SIEVERS, STEPHANIE

(to be published in 2008) »A Visible Void: Albanian Memory of Socialism after the War in Kosovo«. V: Maria Todorova, Zsuzsa Gille (ur.): *Post-Communist Nostalgia*. Berghahn, New York.

STEWART, SUSAN

(1993) *On Longing – Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Duke University Press, Durham & London.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, NEVENA

(2006) »'Mi smo folklor' - Kumrovečki pioniri i druge preobrazbe na proslavi Titova 112 rodendana«. V: Kristi Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević (ur.): *O Titu kao mitu – Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa, Zagreb, str. 177–199.

ŠTRAJHER, MOJCA

(2004) »Vse Titove smrti«. *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, l. 32, št. 215/216, str. 206–221.

TOFFLER, ALVIN

(1970) *Future Shock*. Random House, London.

TOŠ, NIKO IN DRUGI

(1999) *Vrednote v prehodu ii. – Slovensko javno mnenje 1990–1998*. Dokumenti SJM – FDV, IDV, CJMMK, Ljubljana.

(2004) *Vrednote v prehodu iii. – Slovensko javno mnenje 1999–2004*. Dokumenti SJM – FDV, IDV, CJMMK, Ljubljana.

VELIKONJA, MITJA

(2003a) *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. Texas A&M University Press, College Station.

(2003b) *Mitografije sedanjosti – Študije primerov sodobnih političnih mitologij*. Študentska založba, Ljubljana.

(2004) »Tistega lepega dne – Značilnosti sodobnega nostalgичnega diskurza«. *Bal Canis*, Ljubljana-Beograd, l. 5, št. 12–16, str. 36–40.

(2005a) »Izgubljeno u tranziciji – Razmjeri nostalgije nakon socializma«. *Tema – časopis za knjigu*, Zagreb, l. 2, št. 6, str. 37–45.

(2005b) *Evroza – Kritika novega evrocentrizma / Eurosis – A Critique of the New Eurocentrism*. MediaWatch, Mirovni inštitut, Ljubljana. <http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/mw17.htm>.

(2006) »Odprte duri ograjenega vrta: jugonostalgija med izseljenci iz nekdanje Jugoslavije v ZDA«. *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, l. 34, št. 224, str. 102–111.

VOLČIČ, ZALA

(2007) »Yugo-nostalgia: Cultural Memory and Media in the former Yugoslavia«. *Critical Studies in Media Communication*, l. 24, št. 1, marec, str. 21–38.

WEST, RICHARD

(1996) *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*. Sinclair-Stevenson, London, Auckland, Melbourne, Singapore, Toronto.

ŽIŽEK, SLAVOJ

(1989) *Druga smrt Josipa Broza Tita*. Državna založba Slovenije, Ljubljana.

FILMI IN ALBUMI

TITO I JA

(1992) Igrani film, režiser Goran Marković, ZR Jugoslavija.

TITO PO DRUGI PUT MEDJU SRBIMA

(1993) Dokumentarni film, režiser Želimir Žilnik, ZR Jugoslavija.

LEPA SELA LEPO GORE

(1996) Igrani film, režiser Srđan Dragojević, ZR Jugoslavija.

RANE

(1998) Igrani film, režiser Srđan Dragojević, ZR Jugoslavija.

TITO - SFRJ

(1999) Zgoščenka, avtor in kraj izdaje neznan, kompilacija pesmi o Titu in Jugoslaviji, sneti s spleta in iz arhiva Jugotona.

IDE TITO... - 33 NAJLEPŠE PESME O TITU

letnica, avtor in kraj izdaje neznan

MARŠAL.

(1999) Igrani film, režiser Vinko Brešan, Hrvaška. Pa je šel tovariš Tito. Zgoščenka, avtorja Korado in Brendi, Slovenija.

PA JE ŠEL TOVARIŠ TITO

(2000) Zgoščenka, avtorja Korado in Brendi, Slovenija.

TITO – POSMRTNA BIOGRAFIJA

(2003) Dokumentarni film, režiser Sergej Kostin, Rusija.
Ex-jugoslovanski velikani vol. 2. Zgoščenka, kompilacija,
avtor in natančen kraj izdaje neznani, Slovenija.

EX-JUGOSLOVANSKI VELIKANI VOL. 2.

Zgoščenka, kompilacija, avtor, letnica in natančen kraj izdaje neznani, Slovenija.

AVTORICE IN AVTORJI FOTOGRAFIJ

Veliko večino fotografij je posnela Elena Fajt, druge pa avtor sam. Avtorice in avtorji preostalih so Martin Pogačar (str. 13), Tanja Petrović (str. 41, druga, in str. 65, desno spodaj), Mira Barić (str. 62, leva), Ines Kuburović (str. 70, prva levo), Špela Knez (str. 110) in Monika Kropelj (str. 116, zgoraj), tiste na straneh 56 in 81 pa so iz osebnega arhiva Iva Godniča. Vsem se za sodelovanje in dovoljenje za objavo lepo zahvaljujem.